

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ДОНЕЦЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

СЕРГІЄЦЬ ЯРОСЛАВ СЕРГІЙОВИЧ

Допускається до захисту:
в.о завідувача кафедри
політології та державного
управління
д.політ.н., професор
_____ Чальцева О.М.
«_____» _____ 2025 р.

**РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В
УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Спеціальність 052 Політологія
Бакалаврська робота

Науковий керівник:
Дубель М. В., старший викладач кафедри
політології та державного управління
д-р. філос. з м.е.в.

Оцінка: _____ / _____ / _____
(бали/за шкалою ЄКТС/за національною шкалою)

Голова ЕК:

(підпис)

Вінниця 2025

АНОТАЦІЯ

Сергієць Я. С. Розвиток громадянського суспільства в Україні в умовах воєнного стану.

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня освіти «Бакалавр» за спеціальністю 052 «Політологія». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2025

Метою дослідження є аналіз механізмів, ефективності та викликів державної політики підтримки громадянського суспільства в Україні в умовах воєнного стану. У роботі застосовано аналіз нормативно-правової бази, порівняльний та описовий методи, кількісний аналіз. Результатом є виявлення трансформації ролі громадянського суспільства, його адаптації до умов війни, посилення взаємодії з державою, а також визначення перспектив післявоєнного розвитку. Наукова новизна полягає у комплексному аналізі як практичної діяльності громадських ініціатив, так і нормативно-правових аспектів їхньої взаємодії з державними інституціями. Акцент на сучасному контексті війни дозволяє глибше осмислити трансформаційний потенціал громадянського суспільства у зміцненні соціальної згуртованості, відновленні довіри до влади та формуванні нових моделей сталого розвитку.

Ключові слова: громадянське суспільство, державна політика, війна, Україна, волонтерство, трансформація, соціальна згуртованість.

ABSTRACT

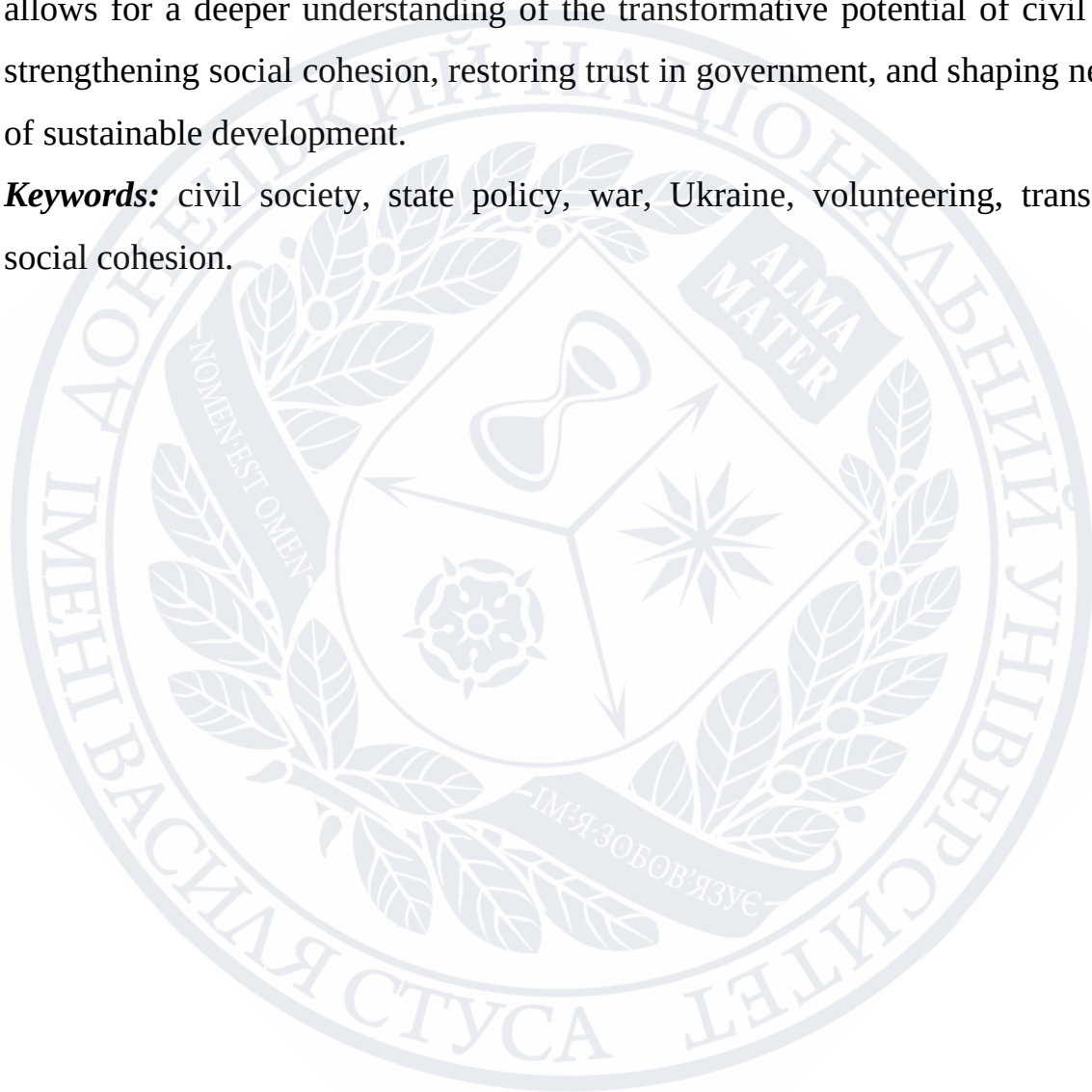
Sergiets Y. S. Development of civil society in Ukraine under martial law.

Qualification work for the degree of «Bachelor» in the specialty 0312 «Political Science». Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2025

The purpose of the study is to analyze the mechanisms, effectiveness and challenges of the state policy of supporting civil society in Ukraine in the conditions of a full-scale invasion. The work uses an analysis of the regulatory framework, comparative and

descriptive methods, quantitative analysis. The result is the identification of the transformation of the role of civil society, its adaptation to war conditions, strengthening interaction with the state, as well as determining the prospects for post-war development. The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of both the practical activities of public initiatives and the regulatory and legal aspects of their interaction with state institutions. The emphasis on the contemporary context of war allows for a deeper understanding of the transformative potential of civil society in strengthening social cohesion, restoring trust in government, and shaping new models of sustainable development.

Keywords: civil society, state policy, war, Ukraine, volunteering, transformation, social cohesion.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	9
1.1 Розвиток поняття «громадянське суспільство»	9
1.2 Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні до повномасштабного вторгнення.....	15
РОЗДІЛ 2. ВИКЛИКИ ДЛЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ	24
2.1. Роль волонтерських рухів та благодійних ініціатив під час війни	24
2.2. Адаптація громадських організацій до умов воєнного стану	33
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	41
3.1 Нові механізми громадської участі та самоорганізації	41
3.2 Роль громадянського суспільства у відбудові та постконфліктній трансформації	48
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	59

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність теми дослідження зумовлена критичною роллю громадянського суспільства в умовах воєнного стану. З початку війни громадські організації, волонтерські рухи та активісти стали ключовими суб'єктами підтримки держави у гуманітарній, соціальній, економічній та інформаційній сферах. Вони забезпечують ефективне реагування на виклики, пов'язані з воєнними діями, допомагають внутрішньо переміщеним особам, підтримують військових, сприяють міжнародній комунікації та протидіють дезінформації.

Водночас воєнні реалії висувають нові вимоги до державної політики щодо громадянського суспільства, оскільки збереження активності громадських ініціатив потребує інституційної підтримки, фінансування та ефективної взаємодії з органами влади. Аналіз механізмів державної підтримки, визначення їх ефективності та пошук оптимальних рішень для посилення ролі громадянського суспільства є необхідними для забезпечення стійкості країни в умовах війни та її післявоєнного відновлення.

Таким чином, дослідження спрямоване на розгляд актуальних викликів та можливостей державної політики у сфері підтримки громадянського суспільства, що має значення як для поточних потреб країни, так і для розбудови демократичної та стійкої держави в майбутньому.

Стан теоретичної розробки теми. Теоретичні засади для висвітлення даної теми базуються на дослідженнях, які були представлені в наукових працях: Кохан А.О. [22], Бабенко К. А. [2], Глібко Н. [7], Цокур Є. [52], Гарасимів Т. [37], Климчук В. Р. [20], Карманська Ю. [21], Шелест М. [54], Бондар А. [3], Лютсевич О. [23].

Джерельна база роботи включає як міжнародні, так і національні джерела. Важливими нормативно-правовими документами є Закон України «Про громадські об'єднання» [34], а також аналітичні доповіді Національного інституту стратегічних досліджень про стан розвитку громадянського

суспільства в Україні в 2023–2024 роках [42]. Окремо слід зазначити роботи, що висвітлюють трансформацію українського громадянського суспільства під час війни, такі як дослідження Інституту соціальних досліджень ICAP Єднання [9] та роботу Clingendael щодо функцій українського громадянського суспільства у сфері безпеки [86]. Також корисними є міжнародні матеріали, зокрема публікації від UNDP [61], у яких аналізуються механізми підтримки громадянських ініціатив під час війни, а також інші дослідження, що стосуються волонтерської діяльності та самоорганізації в умовах війни [20], [31].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами:

Кваліфікаційна робота виконана в рамках тематичного плану НДР Донецького національного університету імені Василя Стуса – ініціативного фундаментального дослідження кафедри політології та державного управління: «Публічна політика і державне управління в умовах війни та повоєнного відновлення України» (реєстраційний номер 0123U101423).

Мета дослідження полягає в визначенні особливостей, механізмів та ефективності державної політики підтримки громадянського суспільства в Україні в умовах воєнного стану, а також обґрунтувати напрями її вдосконалення для посилення стійкості держави та суспільства.

Завдання дослідження:

- Дослідити поняття «громадянське суспільство», визначаючи його сутність, структуру та ключові характеристики.
- Проаналізувати чинники розвитку громадянського суспільства в Україні до повномасштабного вторгнення.
- Дослідити роль волонтерських рухів та благодійних ініціатив під час війни.
- Оцінити адаптацію громадських організацій до воєнних умов та взаємодію з державою.
- Проаналізувати нові механізми громадської участі та використання цифрових технологій у громадській діяльності.

- Проаналізувати нові механізми громадської участі та самоорганізації в умовах сучасних суспільно-політичних викликів.
- Дослідити роль громадянського суспільства у процесах відбудови та постконфліктної трансформації.

Об'єктом бакалаврської роботи є державна політика підтримки громадянського суспільства в Україні.

Предметом дослідження є механізми, інструменти та напрями державної підтримки громадянського суспільства в умовах воєнного стану в Україні.

Методи дослідження. Для всебічного аналізу динаміки розвитку громадської участі та самоорганізації в Україні у 2022–2025 роках було використано такі методи:

Системний метод допоміг розглянути громадянське суспільство як цілісну систему взаємопов'язаних елементів (онлайн-платформи, волонтерські мережі, аналітичні центри, громадські організації) та виявити їхню взаємодію в контексті викликів воєнного стану.

Компаративний метод дав змогу порівняти нові механізми участі та самоорганізації, що з'явилися у 2022–2025 роках, з попередніми формами, а також оцінити ефективність різних підходів у реагуванні на суспільні потреби.

Інституціональний метод, що допоміг дослідити роль та еволюцію ключових інститутів громадянського суспільства (наприклад, онлайн-платформ, волонтерських мереж, аналітичних центрів, як ОПОРА та Фонд Демініціатив), їхній вплив на формування громадської думки та прийняття рішень, а також на їхню взаємодію з державними структурами та місцевими громадами.

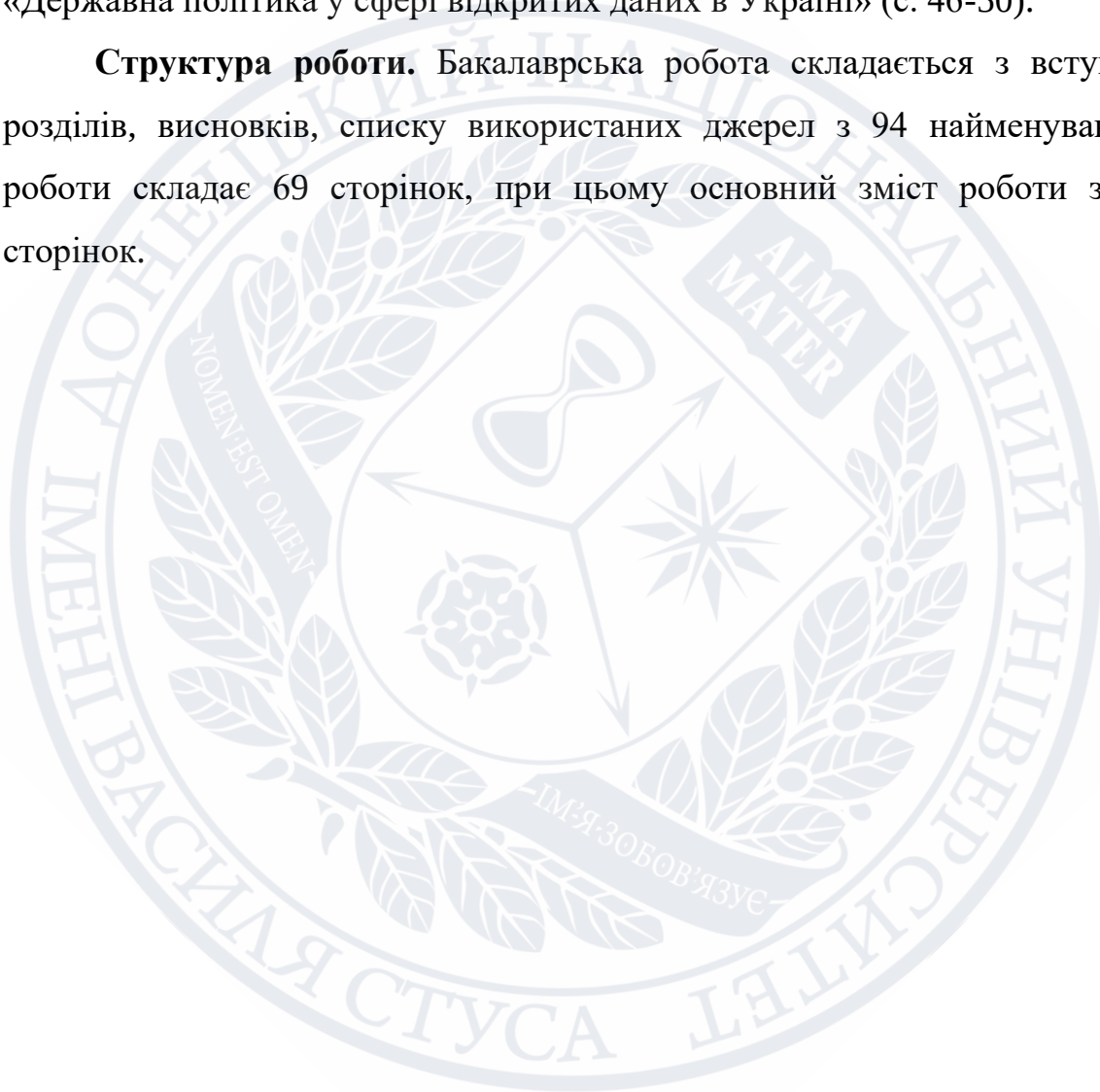
Структурно-функціональний метод допоміг визначити та проаналізувати ключові функції, які виконують різні актори громадянського суспільства (допомога ЗСУ, гуманітарна підтримка, робота з молоддю та вразливими групами, охорона здоров'я), а також оцінити їхній внесок у формування обґрунтованих рішень та посилення співпраці з державою.

Гіпотеза. Ефективна державна політика підтримки громадянського суспільства в умовах воєнного стану в Україні сприяє зміцненню національної

стійкості, підвищенню рівня мобілізації ресурсів та посиленню співпраці між державою і громадськими ініціативами, що забезпечує більш ефективне реагування на воєнні виклики та післявоєнне відновлення країни.

Апробація результатів роботи. Робота пройшла апробацію шляхом публікації у рамках II міжнар. наук.-практ. конф. «Публічна політика в умовах війни та міжнародних викликів» (м. Вінниця, 17 квітня 2025 р.), назва тез «Державна політика у сфері відкритих даних в Україні» (с. 46-50).

Структура роботи. Бакалаврська робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел з 94 найменувань. Обсяг роботи складає 69 сторінок, при цьому основний зміст роботи займає 58 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1 Розвиток поняття «громадянське суспільство»

Поняття громадянського суспільства є ключовим елементом для розуміння динаміки між громадянами, державою та ринком, особливо в контексті демократичного розвитку та стійкості. Громадянське суспільство, як сфера добровільної самоорганізації громадян, відіграє важливу роль у формуванні політичних процесів, захисті прав людини та сприянні соціальному розвитку. Аналіз громадянського суспільства є особливо актуальним для України, враховуючи її унікальну історичну траєкторію та виклики, спричинені повномасштабним російським вторгненням.

Для кращого розуміння поняття "громадянське суспільство" було розглянуто з позицій історико-еволюційного та функціонального підходів. Історико-еволюційний підхід дозволив простежити зміну змісту цього поняття від античних уявлень про суспільний порядок, закладених у працях Аристотеля та римському праві, до його осмислення в епоху Просвітництва (зокрема у працях Джона Лока та Гегеля), а згодом — у контексті сучасної політичної думки. Такий аналіз допоміг виявити поступове відмежування громадянського суспільства від державних структур і формування його як самостійного соціального органу.

Класичні розуміння громадянського суспільства базуються на концепції, що сягає своїм корінням античної грецької філософії. Аристотель у своїй праці «Політика» використовував термін *koinōnía politiké* (κοινωνία πολιτική), що означає політичну спільноту, подібну до міста-держави (поліса), створену для колективного виживання [63]. У класичний період громадянське суспільство часто ототожнювалося з державою або «добрим суспільством», підкреслюючи політичну асоціацію, що регулює соціальні конфлікти через встановлення правил, які стримують громадян від завдання шкоди один одному [63]. Римське

право внесло поняття *societas civilis*, що також підкреслювало важливість «доброго суспільства» для забезпечення миру та порядку серед людей [63]. Філософи класичного періоду не робили суттєвої різниці між державою та суспільством, вважаючи, що держава представляє цивільну форму суспільства, а «цивільність» є вимогою доброго громадянства.

Епоха Просвітництва ознаменувала собою важливий етап в еволюції розуміння громадянського суспільства. Мислителі, такі як Джон Лок, зробили значний внесок у сучасну інтерпретацію цього поняття, розглядаючи громадянське суспільство як сферу, паралельну, але окрему від держави [70]. Лок вважав цивільну сферу необхідною для свободи, як політичної, так і економічної, стверджуючи, що уряд походить від угоди між людьми, які відмовляються від життя в природному стані на користь життя в політичному або громадянському суспільстві [79]. Гегель також розглядав громадянське суспільство як важливу складову сучасного світу, сферу між сім'єю та державою, що охоплює економічну діяльність та суспільні відносини [63]. Просвітництво стало періодом, коли громадянське суспільство почали розглядати як сферу, де громадяни об'єднуються на основі власних інтересів [90]. Розвиток приватної власності, ринкової конкуренції та зростаючий попит на свободу вплинули на це розмежування, започаткувавши ідею про існування сфери для недержавної діяльності.

Інституціональний підхід допоміг розглянути, як саме через мережу формальних і неформальних інститутів реалізується потенціал громадянського суспільства: інституціональний підхід акцентує увагу на структурі й механізмах роботи організацій (НДО, благодійних фондів, волонтерських об'єднань, професійних асоціацій тощо), які складають «третій сектор». Завдяки цьому підходу виявляється, як створення статутів, процедур прийняття рішень, систем внутрішньої звітності та координації між собою дає змогу організаціям акумулювати ресурси (людські, фінансові, інформаційні) і перетворювати їх на спільні дії. Інституціональний аналіз також демонструє, за допомогою яких правил і норм ці організації налагоджують діалог із владою та ринком:

наприклад, через офіційні консультації, партнерські проєкти, адвокаційні кампанії чи моніторингові ініціативи. Окрім цього, він показує, як впровадження стандартів прозорості, аудиту й підзвітності всередині самих НДО підсилює їхню легітимність у суспільстві та дозволяє ефективніше притягати до відповідальності державні й комерційні інститути

У сучасній політичній науці громадянське суспільство часто визначається як «третій сектор» суспільства, відмінний від уряду та бізнесу, що включає недержавні організації (НДО), добровільні об'єднання та різні форми колективної дії. Існує загальна згода щодо того, що громадянське суспільство охоплює сферу добровільної, непримусової колективної дії навколо спільних інтересів, цінностей та цілей [70]. Це визначення підкреслює автономію громадянського суспільства від державного та ринкового контролю, виділяючи його роль як незалежного простору для організації та дій громадян [63]. Громадянське суспільство займає простір між приватною сферою сім'ї та публічними сферами держави та ринку, характеризуючись добровільним об'єднанням та суспільною зацікавленістю [63]. Хоча межі можуть бути предметом дискусій (наприклад, щодо включення бізнесу до громадянського суспільства [70], основна ідея полягає в існуванні сфери організованої громадянської діяльності поза прямим державним або комерційним контролем. Більшість науковців розглядають громадянське суспільство як окремий сектор поряд з державою, ринком та сім'єю.

Розвинене громадянське суспільство характеризується низкою ключових ознак, серед яких добровільна участь, автономія, самоорганізація, спільні цінності та потенціал впливу на публічну політику [63]. Воно передбачає вільне об'єднання громадян для досягнення спільних цілей та можливість притягнення до відповідальності економічних і політичних акторів [63]. Ці характеристики дозволяють громадянському суспільству виступати важливим посередником між окремими особами та державою, сприяючи громадянській активності та демократичним цінностям.

До елементів, що сприяють розвитку сильного громадянського суспільства, належать різноманітні організації (НДО, громадські групи, соціальні рухи тощо), соціальний капітал (довіра, мережі, норми взаємності) та культура громадянської активності [63]. Соціальний капітал та громадянська активність є життєво важливими для функціонування демократії, забезпечуючи можливість колективної дії та підзвітність уряду [63]. Наявність численних і різноманітних організацій громадянського суспільства сприяє налагодженню соціальних зв'язків та надає громадянам можливості для участі в суспільному житті.

Взаємодія між громадянським суспільством та державою є складним процесом, що може варіюватися від співпраці та партнерства до напруженості та опозиції [63]. Ці відносини не є статичними та можуть проявлятися в різних формах, включаючи співпрацю, адвокацію, моніторинг та опір [89]. Громадянське суспільство може виступати як постачальник послуг, захисник інтересів громадян та контролер, що забезпечує підзвітність держави, сприяючи таким чином належному управлінню [89].

Існують різні моделі взаємодії між державою та громадянським суспільством, такі як ліберальна, державницька, корпоративна та соціал-демократична [80]. Різні політичні системи та культури сприяють формуванню відмінних моделей взаємодії, впливаючи на ролі та вплив організацій громадянського суспільства [80]. Розуміння цих моделей допомагає контекстуалізувати специфічну динаміку, що спостерігається в Україні. Важливу роль відіграє громадянське суспільство у забезпеченні підзвітності держави за свої дії та сприянні прозорості [63]. Організації громадянського суспільства відіграють вирішальну роль у моніторингу діяльності уряду, викритті корупції та адвокації реформ державного управління [85]. Ця функція підзвітності є необхідною для підтримання демократичних принципів та запобігання зловживанню владою.

Громадянське суспільство виконує різноманітні функції у сприянні та підтримці демократії, включаючи заохочення громадянської участі та політичної

активності. Організації громадянського суспільства заохочують громадян брати участь у політичних та соціальних процесах, підвищуючи обізнаність та надаючи платформи для діалогу. Ця активна участь є фундаментальною для здорової демократії, забезпечуючи, щоб голоси громадян були почуті, а їхні інтереси були представлені. Важливу роль відіграє громадянське суспільство у захисті прав людини та адвокації верховенства права. Організації громадянського суспільства відіграють життєво важливу роль у моніторингу стану прав людини, підтримці жертв та адвокації законодавчих змін для посилення захисту прав людини [85]. Ця функція є особливо важливою в контекстах, де демократичні цінності перебувають під загрозою. Громадянське суспільство також робить внесок у громадянську освіту та розвиток демократичних цінностей [64]. Організації громадянського суспільства навчають громадян їхнім правам та обов'язкам, сприяючи почуттю відповідальності та активної громадянської позиції [63]. Ця освітня роль є вирішальною для побудови міцного фундаменту демократичного управління.

Системний підхід розглядає громадянське суспільство як відкриту цілісну систему, складену з різнорівневих підсистем — громадських організацій, волонтерських мереж, медіа-спільнот і цифрових платформ. Використання цього підходу дало змогу «прочитати» внутрішню структуру системи, виявити шари взаємодії між її компонентами та зрозуміти, як через інформаційні потоки й мережі ресурсів здійснюється координація дій. Особливо це проявилось під час повномасштабного вторгнення, коли інструменти краудфандингу, онлайн-моніторингу та мобільні додатки швидко інтегрувалися в ланцюг волонтерської логістики. Завдяки системному підходу можна розглянути вузькі місця цієї структури й визначили, які елементи потребують укріплення для підвищення стійкості в кризових умовах.

Складна динаміка взаємодії між державою, ринком і громадянським суспільством свідчить про те, що стійкість демократії та соціальна стабільність значною мірою визначаються рівнем розвитку, автономності та активності громадянського суспільства. У разі його ослаблення або придушення виникає

загроза концентрації влади, зловживань, втрати прозорості у прийнятті рішень, а також ігнорування потреб і прав громадян. Така ситуація не лише підриває довіру до інституцій, а й дестабілізує механізми суспільного контролю та зворотного зв'язку, що є критично важливими для легітимності як державної влади, так і економічної системи. Отже, громадянське суспільство не є другорядним елементом суспільного ладу, а відіграє ключову роль як засаднича умова ефективного, справедливого й демократичного управління [63].

Стрімкий розвиток мас-медіа, глобальних інформаційних мереж та цифрових технологій, кардинально змінив уявлення про інформаційне суспільство — з футурологічних прогнозів ці процеси перетворилися на невід'ємну частину сучасної соціокультурної реальності. Нові інформаційні середовища породили інноваційні форми комунікації, зокрема полілог — багатосторонню, відкриту та рівноправну взаємодію між численними суб'єктами. У цьому новому контексті цифрові інструменти значно посилили потенціал громадянського суспільства: вони не лише розширюють можливості охоплення цільових аудиторій, але й сприяють створенню міжнаціональних, міжсекторальних коаліцій, а також підвищують ефективність координації акцій протесту, громадських кампаній та гуманітарних ініціатив. Організації громадянського суспільства (ОГС) дедалі активніше застосовують мобільні додатки, аналітичні онлайн-платформи, краудсорсингові інструменти та чат-боти для моніторингу державних послуг, викриття корупційних схем і налагодження діалогу між громадянами та владою.

Таким чином, громадянське суспільство виступає невід'ємною ланкою між індивідом, державою та ринком, об'єднуючи добровільні ініціативи на засадах автономії, самоорганізації та спільних цінностей. Історико-еволюційний, інституціональний і системний підходи демонструють його багатовимірність: від теоретичних витоків у античності та Просвітництві до сучасних цифрових мереж і волонтерських платформ. Особливо в умовах війни в Україні міцне громадянське суспільство здатне забезпечити соціальну стійкість, прозорість та контроль влади, сприяючи відновленню й демократичній трансформації.

Утвердження «третього сектору» залишається ключовою запорукою ефективного та справедливого управління.

1.2 Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні до повномасштабного вторгнення

Історичний контекст громадянської активності в Україні до здобуття незалежності у 1991 році включає елементи самоврядування та розвиток національної свідомості. Ще до незалежності в Україні існували традиції громадської самоорганізації та розвивалася національна ідентичність, що заклало певне підґрунтя для розвитку громадянського суспільства. Розуміння цих історичних передумов є важливим для оцінки пострадянського розвитку.

Громадянське суспільство відіграло значну роль під час Революції Гідності (Євромайдану) у 2013-2014 роках та зазнало трансформації у відповідь на російську агресію, яка розпочалася у 2014 році та ескалувалася повномасштабним вторгненням у 2022 році. Революція Гідності та подальша війна призвели до безпрецедентного рівня громадської самоорганізації та волонтерства в Україні, де громадянське суспільство відіграє вирішальну роль у наданні гуманітарної допомоги, оборонних зусиллях та забезпеченні підзвітності держави. Війна значно переорієнтувала пріоритети та діяльність українського громадянського суспільства, зосередивши його на нагальних потребах, пов'язаних з конфліктом, водночас підкреслюючи його стійкість та адаптивність. Незважаючи на потенційне зниження формального членства в організаціях громадянського суспільства, в Україні спостерігається сплеск неформальної громадянської активності та сильне почуття спільності, особливо у відповідь на зовнішні загрози [2]. Це свідчить про те, що традиційні показники сили громадянського суспільства можуть не повністю відображати реальність громадянської участі в Україні, де неформальні мережі та дії є надзвичайно важливими. Війна призвела як до посилення співпраці, так і до потенційної напруженості між громадянським суспільством та українською державою, оскільки обидва актори адаптуються до умов воєнного часу та викликів

відновлення [86]. Громадянське суспільство відіграє життєво важливу роль у підтримці військових зусиль та адвокації реформ, проте питання прозорості, підзвітності допомоги та балансу влади залишаються актуальними.

Аналіз поняття громадянського суспільства показує його складність та динамічність, особливо в контексті розвитку в Україні. Еволюція цього поняття від класичних уявлень до сучасних інтерпретацій підкреслює його важливість як окремої сфери від держави та ринку. Розвинене громадянське суспільство є критично важливим для демократичних процесів, виступаючи як стримуючий фактор для державної влади, сприяючи участі громадян та захищаючи права людини.

Розвиток громадянського суспільства в Україні має свою унікальну історичну та соціально-політичну траєкторію, включаючи спадщину радянської епохи, Помаранчеву революцію та Революцію Гідності. Повномасштабне російське вторгнення глибоко вплинуло на українське громадянське суспільство, спричинивши сплеск волонтерства та переорієнтацію діяльності на потреби воєнного часу. Взаємодія між громадянським суспільством та державою в Україні еволюціонує під тиском війни, виявляючи як співпрацю, так і потенційну напруженість. Важливими аспектами українського громадянського суспільства є неформальна громадянська активність та сильне почуття спільності, особливо помітні під час криз.

У межах цього дослідження теоретико-методологічний аналіз матеріалів класичних і сучасних авторів слугує відправною точкою для побудови історико-компаративної рамки. На основі порівняння різних концепцій та сучасних визначень у політологічній літературі виявляються спільні риси та відмінності, які лягли в основу формулювання власного визначення громадянського суспільства для аналізу українського контексту. Для глибшого розуміння практичної динаміки взаємодії НДО та державних інституцій застосовується якісний аналіз кейсів на прикладі українських громадських ініціатив різного масштабу.

Громадянське суспільство являє собою систему добровільно сформованих об'єднань вільних та рівноправних громадян, які взаємодіють у межах правового поля, перебуваючи у відносинах конкуренції та солідарності поза державним впливом [2]. Його розвиток є важливим елементом становлення демократичної держави, оскільки воно виступає посередником між державою та індивідами, сприяючи формуванню демократичних цінностей та залученню громадян до суспільно-політичних процесів.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 році відкрилися нові можливості для інституціалізації громадянського суспільства. Зростання національної свідомості та прагнення до демократичних змін стали потужними стимулами для розвитку громадянських ініціатив. Проте, становлення громадянського суспільства відбувалося нерівномірно. Перші роки незалежності були позначені економічною кризою та політичною нестабільністю, що відволікало увагу суспільства від активної громадянської участі [50].

У пострадянській Україні спостерігалось становлення організацій громадянського суспільства, які зіткнулися з різними викликами та відіграли важливу роль у ключових політичних подіях, таких як Помаранчева революція. Пострадянський період ознаменувався появою нового покоління НДО та зростанням громадянської активності, особливо під час Помаранчевої революції, яка продемонструвала потенціал громадянського суспільства у впливі на політичні результати. Цей період характеризувався як можливостями, так і проблемами для розвитку громадянського суспільства, включаючи питання фінансування, легітимності та спадщини радянських структур.

Дослідники виділяють кілька етапів становлення громадянського суспільства в Україні. Початковий етап припав на період національно-державного відродження на межі 1980-1990-х років [28]. Подальший розвиток характеризувався періодами піднесення громадянської активності, зокрема під час Помаранчевої революції, та періодами спаду, пов'язаними з економічними труднощами та політичною апатією. Кожен з цих етапів залишив свій відбиток

на сучасному стані громадянського суспільства в Україні, формуючи його особливості та визначаючи ключові напрямки діяльності.

Соціально-економічні умови відіграють важливу роль у формуванні та розвитку громадянського суспільства [54]. Економічний розвиток, зокрема зростання рівня життя населення та зменшення рівня безробіття, створює сприятливі умови для активної громадянської участі. У свою чергу, економічні кризи можуть призвести до зниження рівня довіри до державних інститутів та активізації громадянських ініціатив, спрямованих на вирішення соціальних проблем.

Освітній рівень населення також є важливим фактором. Високий рівень освіти сприяє усвідомленню громадянами своїх прав та обов'язків, підвищує їхню здатність до самоорганізації та участі в суспільно-політичному житті. Урбанізація та зростання мобільності населення також можуть сприяти розвитку громадянського суспільства, створюючи нові можливості для комунікації та об'єднання громадян за інтересами.

Таблиця 1.1. Динаміка основних соціально-економічних показників в Україні до 2022 року

Показник	2010	2014	2018	2021
Зростання ВВП (%)	4.1	-6.6	3.4	3.2
Рівень безробіття (%)	8.1	9.5	8.6	10.5
Рівень бідності (за нац. крит.) (%)	24.1	28.5	25.2	21.7
Частка населення з вищою освітою (%)	27.8	29.1	30.5	31.9
Рівень урбанізації (%)	69.3	69.5	69.7	70.0

Джерело: дані Державної служби статистики України [28].

Рівень довіри до суспільних інститутів є ще одним важливим соціальним фактором. Низький рівень довіри до державних органів влади може

підштовхувати громадян до створення власних організацій та ініціатив для захисту своїх прав та інтересів [54]. Водночас, високий рівень довіри всередині громадянського суспільства сприяє його консолідації та ефективній діяльності. Згідно з соціологічними дослідженнями 2020 року, громадським організаціям довіряло 39% опитаних [54].

Ці дані свідчать про складну соціально-економічну ситуацію в Україні до 2022 року, яка характеризувалася періодами економічного зростання та криз, а також поступовим зростанням рівня освіти та урбанізації. Ці фактори мали безпосередній вплив на можливості та пріоритети розвитку громадянського суспільства.

Політична система та правове регулювання є визначальними факторами для розвитку громадянського суспільства. Демократичні реформи, політична стабільність та гарантування основних прав і свобод створюють сприятливе середовище для діяльності громадських організацій та ініціатив. Навпаки, політична нестабільність, корупція та обмеження прав громадян можуть суттєво перешкоджати розвитку громадянського суспільства.

Важливу роль у розвитку громадянського суспільства відіграє правова база, що регулює діяльність неурядових організацій (НУО) та інших громадських об'єднань [54]. Ухвалення Закону України «Про громадські об'єднання» у 2012 році стало важливим кроком у цьому напрямку, спростивши процедуру реєстрації та розширивши права громадських організацій [34]. Конституція України гарантує право громадян на об'єднання, що є фундаментальною основою для розвитку громадянського суспільства [37].

Революція Гідності 2013-2014 років стала переломним моментом у розвитку громадянського суспільства в Україні. Вона продемонструвала високий рівень самоорганізації та мобілізації громадян, які виступили на захист демократичних цінностей та європейського вибору України. Революція Гідності призвела до значного посилення ролі громадянського суспільства, яке стало більш впливовим у суспільно-політичних процесах, контролюючи дії влади та ініціюючи реформи.

Після Революції Гідності було здійснено ряд реформ, спрямованих на підтримку розвитку громадянського суспільства [42]. Ці реформи включали зміни до законодавства про громадські об'єднання, запровадження механізмів громадської участі у формуванні державної політики та підтримку волонтерських ініціатив.

Таблиця 1.2. - Основні політичні події та законодавчі зміни, що вплинули на громадянське суспільство до 2022 року

Рік	Подія / Законодавча зміна	Вплив на громадянське суспільство
1991	Проголошення незалежності України	Створення можливостей для розвитку незалежних громадських ініціатив
2004	Помаранчева революція	Підвищення рівня громадянської активності та самосвідомості
2012	Ухвалення Закону України «Про громадські об'єднання»	Спрощення процедури реєстрації та розширення прав громадських організацій
2013-2014	Революція Гідності	Значне посилення ролі та впливу громадянського суспільства, зростання рівня самоорганізації та мобілізації
2014-2022	Реформи у сфері громадянського суспільства	Впровадження механізмів громадської участі, підтримка волонтерства

Джерела: закон «Про громадські об'єднання» [34], Як Революція Гідності змінила Україну [57].

Ці події та законодавчі зміни відіграли ключову роль у формуванні сучасного громадянського суспільства в Україні, визначаючи його структуру, можливості та рівень впливу.

Міжнародна підтримка відіграла значну роль у розвитку громадянського суспільства в Україні до 2022 року. Міжнародні організації та іноземні донори надавали фінансову, експертну та організаційну підтримку українським НУО, сприяючи їхньому інституційному розвитку та реалізації різноманітних проєктів у сферах демократії, прав людини, соціального розвитку та інших. Проєкт

«Громадянське суспільство задля розвитку демократії та прав людини в Україні», що впроваджувався ПРООН з 2017 по 2022 рік за підтримки Міністерства закордонних справ Данії, є одним із прикладів такої підтримки [10].

Поряд з цим, громадянське суспільство в Україні стикалося з низкою внутрішніх викликів. Серед них слід виділити недостатнє фінансування, особливо відсутність розвиненої культури благодійності серед населення та бізнесу. Також існували проблеми з координацією діяльності між різними громадськими організаціями та низьким рівнем інституційної спроможності деяких з них.

Рівень довіри до інститутів громадянського суспільства був відносно високим порівняно з іншими суспільними інститутами [28]. За даними соціологічних досліджень 2020 року, громадським організаціям довіряло 39% громадян, а рівень довіри до волонтерських організацій у 2022 році сягнув 77% [28]. Це свідчить про значний потенціал громадянського суспільства в Україні.

Таблиця 1.3. - Ключові внутрішні виклики та приклади міжнародної підтримки громадянського суспільства в Україні до 2022 року

Внутрішні виклики	Міжнародна підтримка
Недостатнє фінансування та залежність від міжнародних донорів	Програми міжнародних організацій (ПРООН, ЄС, USAID)
Низький рівень інституційної спроможності деяких організацій	Надання грантів та технічної допомоги
Проблеми з координацією між організаціями	Підтримка мережування та створення платформ для співпраці
Недостатня культура благодійності	Програми, спрямовані на розвиток волонтерства та благодійності
Регіональні диспропорції у розвитку	Проекти, що охоплюють різні регіони України

Джерела: United Nations Development Programme [38].

Незважаючи на внутрішні виклики, міжнародна підтримка відіграла важливу роль у зміцненні громадянського суспільства в Україні, підвищенні його спроможності та впливу на суспільно-політичні процеси.

Аналіз основних чинників розвитку громадянського суспільства в Україні до 2022 року свідчить про складний та багатогранний процес. Історичні передумови, зокрема радянська спадщина та перші роки незалежності, заклали основу для подальшого розвитку. Соціально-економічні умови, політичні реформи та правове регулювання мали значний вплив на формування громадянських ініціатив та організацій. Революція Гідності стала ключовим моментом, що призвів до якісного зростання громадянської активності та посилення ролі громадянського суспільства в країні. Міжнародна підтримка сприяла інституційному розвитку та фінансовій стійкості багатьох НУО, водночас внутрішні виклики, такі як недостатнє фінансування та проблеми з координацією, залишалися актуальними.

Незважаючи на певні труднощі, до початку повномасштабного вторгнення у 2022 році в Україні сформувалося досить активне та впливове громадянське суспільство. Його здатність до самоорганізації, мобілізації та реагування на суспільні потреби стала особливо помітною після початку російської агресії.

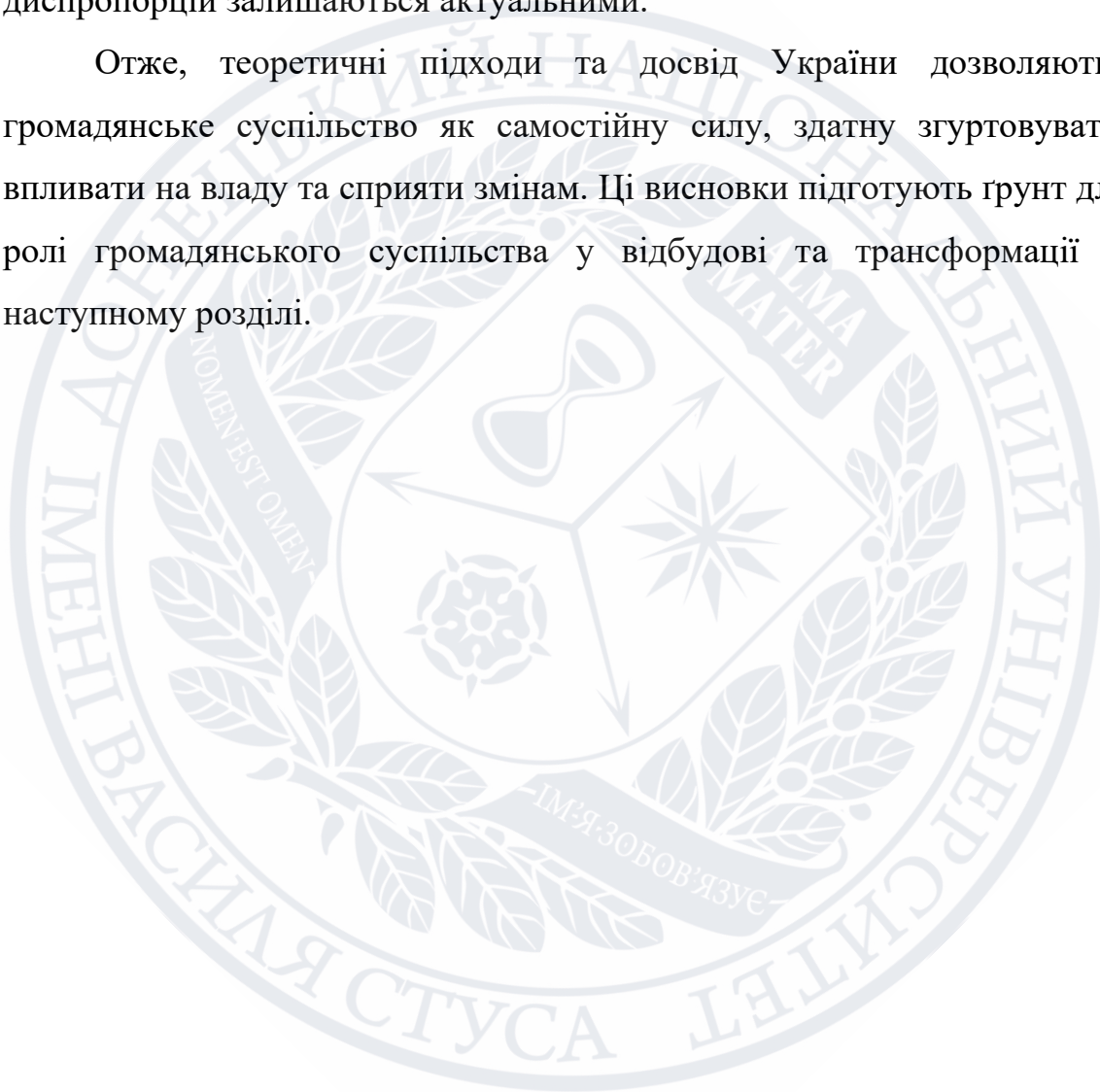
У цьому розділі було розглянуто, як формувалося поняття громадянського суспільства від античності до сучасності. Історико-еволюційний підхід демонструє поступове відокремлення невіддільних об'єднань від держави й ринку, починаючи з ідей Аристотеля та продовжуючи роботами Лока й Гегеля. Функціональний підхід натомість концентрується на практичних завданнях громадянського суспільства: захисті прав людини, підтримці демократії, контролі влади та активізації громадянської участі.

В українському контексті до 2022 р. громадянське суспільство пройшло через кілька етапів становлення: від національно-державного відродження 1980–1990-х років до сплесків активності під час Помаранчевої революції та Революції Гідності. Соціально-економічні умови, зокрема рівень освіти та довіри до інститутів, а також правове регулювання (закон 2012 р.) — суттєво вплинули на

його розвиток. Особливо важливою стала роль неформальних мереж волонтерства та мобілізації в передвоєнний період, що засвідчило високу адаптивність і стійкість українського громадянського суспільства

Міжнародна підтримка (ПРООН, USAID, ЄС) надала необхідні ресурси та експертні знання для розвитку неурядових організацій, але проблеми нестабільного фінансування, недостатньої координації і регіональних диспропорцій залишаються актуальними.

Отже, теоретичні підходи та досвід України дозволяють бачити громадянське суспільство як самостійну силу, здатну згуртовувати людей, впливати на владу та сприяти змінам. Ці висновки підготують ґрунт для аналізу ролі громадянського суспільства у відбудові та трансформації країни в наступному розділі.

РОЗДІЛ 2

ВИКЛИКИ ДЛЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

2.1. Роль волонтерських рухів та благодійних ініціатив під час війни

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року стало каталізатором безпрецедентної мобілізації українського громадянського суспільства. Волонтерські рухи та благодійні ініціативи, які мали певний досвід діяльності з 2014 року, набули масового характеру та стали одним із наріжних каменів національного спротиву та стійкості. Ця соціальна мобілізація стала виразною суспільною відповіддю, що характеризується широкою участю громадян та різноманітними формами залучення [20].

Значна частина українського суспільства долучилася до волонтерської чи благодійної діяльності після початку повномасштабного вторгнення. Дослідження свідчать, що 86% українців стали благодійниками протягом року після вторгнення, що на 19% більше, ніж у 2021 році [55]. Близько 33% громадян безпосередньо займалися волонтерством, а деякі дані вказують, що до 74% українців долучалися до волонтерства в тій чи іншій формі після 24 лютого 2022 року [55]. Важливо, що 54% молоді активно включилися у волонтерську діяльність саме після початку повномасштабної війни, маючи на меті наближення перемоги [20]. Це свідчить про широку суспільну реакцію, що охопила різні демографічні групи.

Також спостерігалось стрімке зростання кількості зареєстрованих благодійних організацій. Їхня кількість збільшилася на 74% з початку повномасштабного вторгнення до грудня 2023 року, досягнувши понад 20 671 організацію [31]. Хоча загальна кількість неприбуткових організацій залишилася відносно стабільною, такий специфічний ріст вказує на тенденцію до формалізації у благодійному секторі. Цей процес, ймовірно, був зумовлений необхідністю управління значно більшими потоками допомоги та підвищенням рівня легітимності й прозорості, що часто є вимогою донорів та полегшує

співпрацю з державними та міжнародними партнерами [31]. Найбільша концентрація таких організацій спостерігається у Києві та Львівській області [31]. Ця формалізація, хоч і необхідна для управління масштабними операціями, могла також створити певні бюрократичні перешкоди, яких не було у більш гнучких неформальних групах.

Обсяги фінансових пожертв зросли експоненційно. Середня сума пожертви на одного благодійника значно збільшилася порівняно з довоєнним рівнем, сягнувши в середньому 9730 грн за перші чотири місяці війни, що майже вдев'ятеро більше, ніж у 2021 році (1046 грн) [55]. Хоча пік інтенсивності припав на перші 40 днів війни (лютий-березень 2022 року), значні суми продовжували надходити й надалі [55]. Великі фонди, такі як United24, «Повернись живим» та Фонд Сергія Притули, продемонстрували здатність акумулювати мільярди гривень (наприклад, 24,1 мільярда гривень разом у 2024 році), що свідчить про потужний потенціал для масштабного збору коштів [32].

Волонтери стабільно посідають місце поруч зі Збройними Силами України як інституції, що користуються найвищим рівнем довіри в українському суспільстві. Наприкінці 2023 року рівень довіри до волонтерів залишався надзвичайно високим – 87%, що відповідає показникам середини 2022 року, навіть на тлі зниження довіри до деяких державних інституцій [11].

Підтримка Збройних Сил України стала пріоритетним напрямком, адже 86% благодійників спрямовували допомогу саме армії, охоплюючи широкий спектр потреб — від базового забезпечення до високоспеціалізованого обладнання [55].

Серед прикладів допомоги — постачання нелетального захисного спорядження (зокрема шоломів, бронежилетів), медичних засобів, транспорту, засобів зв'язку, безпілотників (дронів), тепловізійного обладнання, а також підтримка технологічних рішень, як-от системи управління та вогневого ураження на зразок «Кропива» [49]. Великі благодійні фонди зазвичай мають власну спеціалізацію: наприклад, «Повернись живим» зосереджується на «компетентній допомозі», що охоплює технології та навчання [3]; Фонд Сергія

Притули – на закупівлі обладнання, амуніції та транспорту [49]; «Армія SOS» – на високотехнологічних рішеннях [49]. Така цільова допомога компенсує критичні потреби, які держава не завжди встигає забезпечити через офіційні канали. Значна частина ініціатив також наголошує на безпосередній доставці допомоги на передову [49].

Благодійна підтримка охоплювала не лише військових — 67% благодійників активно допомагали цивільному населенню та внутрішньо переміщеним особам, відповідаючи на нагальні потреби мирного життя [55]. Це включало пряму гуманітарну допомогу, підтримку внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та допомогу мешканцям прифронтових і деокупованих територій.

Підтримка Збройних Сил України проявляється у багатьох формах. Серед них — розподіл продуктів харчування, одягу, засобів гігієни, ліків [55]; надання грошової допомоги вразливим групам населення (ВПО, особам, що повернулися додому, постраждалим від війни) для покриття базових потреб, часто у співпраці з міжнародними організаціями, такими як УВКБ ООН [46]; доставка специфічних наборів, наприклад, теплого одягу на зиму; підтримка медичних закладів. Деякі організації, як-от «Центр Волонтерства та Захисту», зосереджуються виключно на допомозі цивільним та медичним установам. Міжнародні структури, зокрема ОСНА та UNHCR, координують значні гуманітарні програми, часто залучаючи місцевих партнерів [46].

Підтримка Збройних Сил України та взаємозв'язок напрямків допомоги відображаються в даних, що вказують на значний перетин у наданні допомоги (понад половина благодійників підтримували одночасно і військових, і цивільних), що свідчить про цілісне розуміння українцями воєнних зусиль [55]. Донори та волонтери усвідомлюють, що військовий успіх залежить від стійкості тилу, а добробут цивільного населення безпосередньо пов'язаний з перебігом конфлікту. Підтримка солдатів забезпечує оборону, тоді як підтримка цивільних (особливо ВПО та мешканців прифронтових зон) підтримує соціальну стабільність, полегшує страждання та потенційно вивільняє державні ресурси. Цей взаємопов'язаний підхід стимулює комплексну діяльність, де військова та

гуманітарна допомога розглядаються як дві сторони однієї медалі у боротьбі за національне виживання.

Волонтерський та благодійний сектор представлений широким спектром організацій: від великих зареєстрованих фондів (наприклад, «Повернись живим», Фонд Сергія Притули, United24) та відомих неурядових організацій («Карітас України», «100% життя») до менших громадських об'єднань, неформальних низових ініціатив, що часто координуються через соціальні мережі, та незліченної кількості індивідуальних волонтерів [55]. Деякі організації розвинулися з ініціатив, започаткованих раніше (наприклад, «Повернись живим» діє з 2014 року), тоді як інші виникли вже після повномасштабного вторгнення [3].

Одним із ключових джерел фінансування стали краудфандинг та індивідуальні пожертви. Це джерело домінує у загальній структурі фінансування, що підтверджується як значними сумами, зібраними великими благодійними фондами, так і високим рівнем залучення населення до пожертв [55]. Важливу роль у цьому процесі відіграли цифрові платформи та спрощені банківські перекази. Спочатку кошти часто надходили на особисті рахунки волонтерів, однак згодом цей процес набув більшої формалізації – перекази стали здійснюватися переважно на офіційні рахунки благодійних організацій або державні рахунки для підтримки ЗСУ [55].

Помітною складовою фінансування є також внески від бізнесу. Хоча повна статистика корпоративних пожертв не завжди представлена у відкритих джерелах, масштаби діяльності окремих великих фондів свідчать про суттєву підтримку з боку приватного сектора [22].

Ще одним важливим напрямом стала міжнародна підтримка, яка включає як гранти від міжнародних організацій та фондів, так і пожертви від глобальних донорів. Часто такі внески здійснюються через спеціалізовані платформи, наприклад United24. Окрему роль відіграють агенції системи ООН, зокрема ОСНА та UNHCR, які адмініструють значні фінансові ресурси, спрямовані на гуманітарне реагування [46].

Окрім цього, важливу роль відіграють державні механізми. Значна кількість громадян робила прямі пожертви на офіційні рахунки ЗСУ, відкриті через Національний банк України [55]. Держава також виступила ініціатором створення фандрейзингової платформи United24, яка стала ефективним каналом централізованого збору коштів [42].

Взаємодія існує, але може бути складною. Волонтери часто діють швидше за державну бюрократію, особливо на початкових етапах реагування на надзвичайні ситуації (наприклад, допомога ВПО) [39]. Існують зусилля для покращення координації, включаючи навчальні програми за участю представників державних структур та громадянського суспільства. Місцеві органи самоврядування (ОМС) заохочуються до співпраці з волонтерами через спільні проєкти, консультації та підтримку через молодіжні центри [39].

Волонтери координують свої дії з міністерствами (наприклад, оборони, соціальної політики) як опосередковано, заповнюючи існуючі прогалини, так і безпосередньо через встановлені канали, особливо це стосується великих фондів. Держава ініціювала створення платформи United24 для централізації міжнародних фандрейзингових зусиль [42]. Існують законодавчі рамки, що визначають права та обов'язки волонтерів, включаючи вимоги щодо реєстрації для податкових цілей при роботі з коштами.

Відбувається значна співпраця, особливо у гуманітарній сфері. Агенції ООН (UNICEF, UNHCR, ОСНА) працюють з місцевими НУО та волонтерами для доставки допомоги, надання фінансування (наприклад, через Гуманітарний фонд для України) та координації реагування [46, 47]. Міжнародні донори роблять значні внески через різні канали.

Відносини між державними/міжнародними структурами та волонтерськими групами переважно є взаємодоповнюючими, але не позбавлені певних труднощів. Волонтери забезпечують швидкість, гнучкість та глибокі знання місцевих потреб, чого часто бракує більшим, більш бюрократизованим структурам [39]. Державні та міжнародні організації, у свою чергу, надають масштаб, ресурси та усталені механізми для доставки великих обсягів допомоги

та координації [46]. Однак, розбіжності у швидкості операцій, вимогах до звітності та пріоритетах можуть створювати виклики для координації [39]. Ідеальний сценарій передбачає використання сильних сторін кожного актора – гнучкості волонтерів та ресурсів/структури формальних інституцій – що вимагає постійного діалогу та адаптивних механізмів [39].

У військовий період в Україні окремі великі благодійні фонди набули значного суспільного резонансу завдяки масштабам своєї діяльності, ефективному використанню ресурсів та потужному впливу. Одним із найяскравіших прикладів є державна фандрейзингова платформа United24, яка лише за перший рік зібрала понад 325 млн доларів США. Її ключовими напрямками стали оборона, медична допомога, відбудова України, гуманітарне розмінування, а також освіта і наука [42]. У 2024 році загальна сума зібраних коштів склала 17,5 млрд грн, з яких 92% було спрямовано на потреби Збройних Сил України [32]. Платформа вирізняється глобальним охопленням та ефективною програмою залучення амбасадорів.

Ще одним із найбільших та найавторитетніших гравців є фонд «Повернись живим», який функціонує з 2014 року [3]. Його особливість — акцент на «компетентну» допомогу, яка здебільшого має технологічний характер, а також активне залучення до навчання військових і підготовки аналітичних матеріалів [3]. У 2024 році фонд зібрав 4,4 млрд грн [32], приділяючи велику увагу прозорості: звітність здійснюється у режимі реального часу [22]. Організація співпрацює безпосередньо з командирами підрозділів, реагуючи на їх системні запити [22].

Фонд Сергія Притули також став помітним гравцем завдяки масштабним краудфандинговим кампаніям, серед яких – «Народний Байрактар» та збори на дрони, бронетехніку, медичне обладнання й транспорт [48]. У 2024 році фонд зібрав 2,1 млрд грн [32], зосереджуючись на постачанні військового спорядження, медичних засобів, гуманітарної допомоги та транспорту [3].

Серед інших важливих організацій варто відзначити фонд KOLO (фокусується на військових потребах середнього розміру), Армія SOS

(високотехнологічна військова допомога), Razom for Ukraine (значний міжнародний фандрейзинг, увійшов до топ-10 за версією Forbes), Карітас України, 100% життя, KSE Foundation, AICM Україна, Альянс громадського здоров'я (всі згадані у рейтингу Forbes топ-10 за обсягом залучених коштів у 2023 році) [49].

Провідні фонди приділяють велику увагу прозорому звітуванню про пожертви та витрати, часто використовуючи онлайн-платформи та детальні звіти для побудови та підтримки довіри донорів [3]. Це є критично важливим, враховуючи масштаби коштів, якими вони оперують.

Таблиця 2.1. - Огляд провідних українських благодійних фондів (після лютого 2022 р.)

Назва Фонду	Рік заснування/Розширення	Основні напрямки діяльності	Зібрані кошти (Приклад: 2024 р.)	Ключовий механізм звітності
United24	2022	Оборона, Медична допомога, Відбудова, Гуманітарне розмінування, Освіта і наука	17.5 млрд грн	Щотижневі звіти на офіційному сайті
Повернись живим	2014	Компетентна військова допомога (техніка, оптика, зв'язок), навчання, аналітика ¹⁴	4.4 млрд грн	Звітність в режимі реального часу на сайті
Фонд Сергія Притули	2020 (військ. напр. 2022)	Військове обладнання, спорядження, транспорт, дрони, медзасоби, гум. допомога ¹⁴	2.1 млрд грн	Звіти на сайті та в соціальних мережах
Карітас України	1992	Гуманітарна допомога (їжа, гігієна, житло), психосоціальна підтримка, догляд за хворими	3.032 млрд грн (2023)	Річні звіти, звіти за проектами на сайті

Джерела даних для таблиці: Бондар А. «Маленьких внесків не буває» [3]; Опендатабот [32]; Фонд «Повернись живим» [22].

Волонтерство та масова благодійність беззаперечно сприяли зміцненню національної єдності та соціальної згуртованості. Спільні зусилля формують сильне почуття колективної ідентичності та мети, підкріплюючи високий рівень гордості за українське громадянство, що спостерігається під час війни [48]. Переконавання, що волонтерський рух суттєво впливає на перебіг війни та наближає перемогу, є широко поширеним. Ця солідарність є не лише наслідком колективних дій, але й їхнім основним рушієм. Початкове вторгнення породило глибоке відчуття спільної загрози та ідентичності [48], що мотивувало масову участь у волонтерстві [20]. У свою чергу, видимі колективні дії зміцнюють соціальні зв'язки, підтверджують спільні цінності та ще більше посилюють солідарність, створюючи позитивний цикл: єдність стимулює дію, а дія зміцнює єдність.

Одним із ключових викликів для громадянського суспільства є емоційне та фізичне вигорання волонтерів. Тривала діяльність у складних умовах, часто без достатнього відпочинку та ресурсів, призводить до виснаження. Багато активістів повідомляють про втрату енергії та мотивації, що безпосередньо впливає на ефективність роботи. Щоб забезпечити сталість волонтерських зусиль, необхідно створювати платформи підтримки, сприяти формуванню мереж взаємодопомоги та піклуватися про психологічне здоров'я учасників [60].

Не менш серйозною проблемою є нестабільність фінансування. Громадські ініціативи переважно залежать від добровільних пожертв, обсяг яких може змінюватися залежно від емоційного стану суспільства, тривалості війни та зростаючої «втоми донорів». Така ситуація ставить під загрозу довготривалу сталість проєктів. Для вирішення цієї проблеми потрібна диверсифікація фінансових джерел та зміцнення інституційної підтримки.

Також важливим викликом є координація дій між різними учасниками – державними структурами, міжнародними організаціями та численними волонтерськими групами. Незважаючи на наявність ініціатив зі створення узгоджених механізмів, ефективна співпраця поки що не завжди досягається. У

результаті виникають випадки дублювання зусиль або, навпаки, залишаються незакритими потреби в окремих регіонах чи сферах [39].

Окрему загрозу становить так зване псевдоволонтерство. Великі обсяги матеріальних та фінансових ресурсів, що надходять у волонтерське середовище, створюють привабливі умови для шахраїв. Фальшиві ініціативи, які маскуються під благодійність, можуть вводити донорів в оману та знижувати рівень довіри до справжніх організацій [43]. Тому особливої уваги потребує розробка ефективних механізмів верифікації та підвищення прозорості діяльності. Серед ключових ознак легітимності варто виокремити офіційну реєстрацію, публічну звітність та наявність перевірених контактних даних [43]. Без належного контролю такі загрози здатні підірвати основи суспільної довіри й солідарності.

Волонтерські рухи та благодійні ініціативи стали невід'ємною складовою відповіді України на повномасштабне вторгнення. Масштабна мобілізація громадян, значне зростання фінансових внесків та швидка адаптація організаційних структур свідчать про надзвичайну стійкість та самоорганізацію українського суспільства. Волонтери та благодійні фонди відіграють критично важливу подвійну роль, забезпечуючи життєво необхідну підтримку як Збройним Силам України, так і цивільному населенню, включаючи ВПО.

Ландшафт цих ініціатив характеризується різноманітністю – від великих формалізованих фондів до неформальних низових груп, що фінансуються переважно за рахунок краудфандингу, а також корпоративних та міжнародних пожертв. Взаємодія з державними та міжнародними партнерами є комплексною, але необхідною, де волонтерська гнучкість доповнює ресурси та структури формальних інституцій. Провідні фонди, такі як United24, «Повернись живим» та Фонд Сергія Притули, мобілізували значні ресурси та стали символами національного єднання.

Найважливіше те, що ця діяльність має глибокий вплив на зміцнення національної солідарності та соціальної згуртованості, підтримуючи високий рівень суспільної довіри. Водночас, існують серйозні виклики, зокрема ризик

вигорання волонтерів, забезпечення довгострокової фінансової стійкості, покращення координації та протидія шахрайству.

Волонтерські та благодійні рухи були і залишаються фундаментальними опорами українського спротиву та суспільної стійкості. Їхня адаптивність, охоплення та здатність швидко мобілізувати ресурси незамінно доповнюють зусилля держави. Подальша підтримка цих ініціатив, вирішення існуючих викликів та ефективна взаємодія всіх акторів будуть критично важливими для перемоги України та її майбутнього відновлення.

2.2. Адаптація громадських організацій до умов воєнного стану

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 року стало безпрецедентним екзистенційним викликом для України, спричинивши не лише військову відповідь, але й глибоку суспільну мобілізацію. Цей період характеризується драматичною інтенсифікацією та трансформацією громадянської активності, яка, хоч і спиралася на попередні хвилі активізму, як-от Євромайдан, значно їх перевершила за масштабом та значенням [72].

Безпосередньо після вторгнення спостерігався спонтанний розквіт самоорганізованих громадських ініціатив, що діяли переважно поза формальними ієрархіями [60]. Дослідження вказують на виразний зсув, коли вертикальні зв'язки поступилися горизонтальним, дозволяючи швидко реагувати на нагальні потреби без формальних дозволів чи повноважень [44]. Це явище, описане як «соціальна нейромережа», використовувало наявні особисті контакти та спільні цінності для побудови довіри та сприяння швидким діям [44]. Така модель не була абсолютно новою; концепція самоорганізації – «якщо щось потрібно зробити і ти можеш, ти повинен це зробити» – була значно відточена під час Євромайдану і стала критично важливим підґрунтям для мобілізації 2022 року [77]. Навички, мережі та самоорганізації, розвинені під час Євромайдану 2013-14 років, по суті, стали планом дій і прискорили мобілізацію у 2022 році, слугуючи своєрідним «тренувальним майданчиком», що дозволив швидко активувати та масштабувати практики горизонтальної координації та

громадянської відповідальності перед обличчям екзистенційної загрози [72]. Історичний контекст громадянської мобілізації є ключовим для розуміння швидкості та характеру реакції 2022 року.

Новоутворені структури часто не мали формальних лідерів, натомість покладаючись на розподілену відповідальність та ініціативу. Співпраця виникала органічно, часто між людьми, які раніше не знали один одного, але були пов'язані спільними цілями чи мережами [14]. Прикладами є різноманітні групи, що спонтанно формувалися для виконання конкретних завдань – від плетіння маскувальних сіток до виготовлення військового обладнання [43]. Ця горизонтальна згуртованість дозволила різним акторам (студентам, бізнесменам, пенсіонерам) робити свій внесок відповідно до їхніх можливостей [43]. Дані свідчать, що неформальні, горизонтально організовані мережі виявилися значно гнучкішими та ефективнішими за формальні державні чи навіть усталені структури ОГС на етапі негайного реагування [43]. Їхня гнучкість та низький рівень бюрократії дозволили обійти вузькі місця, з якими зіткнулися більш структуровані організації під час хаотичних перших тижнів. Створений пізніше Альянс українських ОГС є спробою інституціоналізувати аспекти цього місцевого лідерства в рамках формальної гуманітарної структури [73].

Довіра стала критично важливою валютою в цих мережах. Дії часто ініціювалися на основі запитів від довірених контактів [43]. Спільні цінності, особливо пов'язані з національною ідентичністю, безпекою, свободою та взаємопідтримкою, лежали в основі готовності співпрацювати та брати на себе відповідальність [77]. Це спільне відчуття спільноти та відповідальності було потужним мотиватором, що спонукало до дії навіть тих, хто формально не належав до ОГС [77]. Досвід колективних дій зміцнював почуття приналежності до групи та надавав психологічну підтримку [43].

Значна частина волонтерської діяльності відбувалася поза формальними організаційними структурами, характеризуючись неформальністю та опорою на ключових лідерів [75]. Хоча така децентралізація забезпечувала гнучкість, вона створювала виклики для координації, прозорості та формальної підзвітності [76].

Усталені ОГС також адаптувалися, багато з них переорієнтували свою діяльність на потреби воєнного часу та залучали волонтерів до своєї роботи. Високоєфективна, неформальна та децентралізована природа значної частини волонтерської роботи створює внутрішню напругу щодо довгострокової стійкості, управління ресурсами та підзвітності, особливо з огляду на тривалість війни та потенційну втому донорів [76]. Хоча неформальність була ключовою на початковому етапі, відсутність структури може перешкоджати довгостроковій ефективності, справедливому розподілу допомоги та доступу до інституційного фінансування, необхідного для сталої діяльності та відновлення.

На місцевому рівні розвивалися низові ініціативи, що задовольняли нагальні потреби, такі як взаємодопомога, місцеві координаційні центри та заходи безпеки [14]. Прикладами є зусилля громад з ремонту пошкоджених будинків, будівництва шкільних укриттів, підтримки ВПО, збереження культурної спадщини та навіть розробки місцевих систем психологічної підтримки [82]. Деякі дослідження пов'язують реформу децентралізації, розпочату у 2014 році, зі зміцненням спроможності та стійкості місцевих громад, що дозволило їм краще справлятися з шоками, пов'язаними з війною, та координувати місцеві реакції. Зміцнення місцевих структур управління та ресурсів до повномасштабного вторгнення створило міцнішу основу для самоорганізації та реагування на рівні громад під час кризи. Також відзначалося активніше використання інструментів місцевої участі, таких як петиції. Однак ефективність та використання формальних інструментів місцевої демократії, таких як місцеві ініціативи, значно різнилися між громадами.

Цифрові інструменти стали незамінними для громадянської дії, долаючи традиційні комунікаційні бар'єри та уможливлюючи масову участь [22]. Соціальні мережі (Facebook, Instagram) та месенджери (Telegram) відіграли ключову роль у швидкому поширенні інформації, мобілізаційних закликах та розбудові мереж [43]. Розвинена цифровізація України, включно з платформою «Дія», забезпечила унікальну інфраструктуру для взаємодії між державою та громадянами та надання послуг навіть під час війни.

Численні цифрові платформи та додатки з'явилися або адаптувалися для підтримки потреб воєнного часу.

Таблиця 2.2. - Ключові цифрові платформи та додатки для підтримки громадянської дії в Україні під час війни

Платформ а/Додаток	Основні функції	Ключові особливості/Цільова аудиторія
Дія	Цифрові документи, державні послуги, виплати (єПідтримка)	Загальнонаціональна державна платформа для громадян
єДопомога	Подання заявок на допомогу, отримання/надання допомоги	Постраждалі від війни, волонтери, міжнародні організації
UNITED 24	Офіційний збір коштів на оборону, розмінування, медичну допомогу, відбудову	Глобальна аудиторія, донори
DREAM	Управління проєктами відновлення, моніторинг, прозорість	Державні органи, ОГС, міжнародні партнери, громадяни
Підмога	Зв'язок між потребами у відновленні житла та волонтерами	Постраждалі від війни, волонтери, фонди
КоордиНація	Інформаційний хаб для пошуку допомоги та ресурсів під час війни	Загальне населення, ВПО
Додаток «Волонтер» (АМЦУ)	Зв'язок між волонтерами та молодіжними центрами/ОГС	Молодь, волонтери, молодіжні центри, ОГС
Telegram-канали	Координація (місцева, тематична), інформація, мобілізація	Різноманітні групи (місцеві волонтери, військові, медики, евакуація)

Джерела даних для таблиці: *Mobile app volunteer* [24]; *ZMINA* [5]; *UNITED 24* [33]; *Національний інститут стратегічних досліджень* [42].

Цифрові інструменти сприяли: мобілізації (швидке охоплення великих аудиторій), координації (узгодження потреб та ресурсів, логістика), поширенню інформації (новини, безпека, протидія дезінформації), наданню послуг (державні

сервіси, подання заявок на допомогу) та цифровому активізму (інформаційна війна, DDoS-атаки) [22].

Однак цифровий простір є також полем бою. Ключовими викликами є постійна загроза російських дезінформаційних та пропагандистських кампаній, спрямованих на підрив морального духу та довіри, а також ризики кібератак на критичну інфраструктуру, державні бази даних та комунікаційні мережі. Верифікація інформації та суб'єктів в онлайні залишається надзвичайно важливою [22]. Високий рівень цифровізації України та впровадження громадянських технологій є значним активом для стійкості, мобілізації та функціонування держави під час війни, але водночас створює значні вразливості до кібератак та інформаційної війни [22]. Ця залежність від цифрових систем робить їх цінними мішенями, здатними паралізувати державні функції або посіяти суспільну недовіру в разі компрометації. Таким чином, підтримка стійкості України вимагає не лише підтримки ОГС, але й посилення її цифрового захисту та медіаграмотності.

Переважна більшість ОГС суттєво адаптували свою діяльність після вторгнення. Багато з них змістили фокус на безпосередню допомогу у зв'язку з війною: гуманітарну допомогу, підтримку Збройних Сил України (ЗСУ) та ветеранів, допомогу ВПО [11]. Це передбачало впровадження інноваційних практик для задоволення нагальних потреб [50]. ОГС стали ключовими першими реагувальниками і відігравали роль у моніторингу порушень прав людини та забезпеченні підзвітності [61]. Деякі ОГС, створені до вторгнення, продемонстрували високу адаптивність, хоча новостворені організації (часто зосереджені саме на потребах війни) повідомили про дещо вищий рівень адаптації. Громадянська відповідь включає складну екосистему усталених, формальних ОГС та нових, часто неформальних, волонтерських груп [73]. Хоча вони відрізняються, вони взаємопов'язані та іноді перетинаються. Розуміння адаптації вимагає розгляду всієї цієї екосистеми, а не лише зареєстрованих НУО.

Фінансування стало однією з головних проблем. Хоча міжнародна донорська підтримка значно зросла, доступ до неї залишався нерівномірним,

надаючи перевагу усталеним ОГС у певних секторах (гуманітарний, правозахисний, антикорупційний). Багато організацій значною мірою покладалися на пожертви та членські внески. Залежність від конкретних донорів (наприклад, USAID) створювала вразливості у разі перебоїв у фінансуванні. Місцеве фінансування залишалося обмеженим. Організації шукали стратегії диверсифікації, включаючи бізнес-моделі та залучення місцевих донорів [6].

Криза стимулювала посилення співпраці між ОГС, хоча проблеми координації зберігалися, особливо на початковому етапі між місцевими та міжнародними акторами [73]. Партнерство з міжнародними організаціями та донорами було вирішальним для отримання ресурсів та легітимності [82]. Ініціативи, такі як Альянс українських ОГС, мали на меті покращити координацію та просувати локалізацію (посилення ролі місцевих акторів) у міжнародній системі допомоги [73]. Співпраця з урядом також мала місце, хоча іноді ускладнювалася питаннями прозорості або звуженням простору для контрольних функцій [72]. Адаптація ОГС – це не одноразова подія, а безперервний процес реагування на мінливі виклики: безпекові ризики, фінансову нестабільність, еволюцію потреб бенефіціарів (наприклад, перехід від екстреної допомоги до довгострокового відновлення, підтримки ветеранів), підтримання внутрішньої згуртованості та запобігання вигоранню, а також навігацію у відносинах з державою в умовах воєнного стану [72].

ОГС позиціонують себе як важливих гравців у майбутньому відновленні та реконструкції України, виступаючи за прозорість, підзвітність та доброчесність у цьому процесі. Вони беруть участь у процесах планування, моніторингу проєктів реконструкції (наприклад, через платформу DREAM) та вирішенні конкретних потреб, таких як реінтеграція ветеранів та підтримка біженців, що повертаються [82].

Аналіз свідчить про глибоку трансформацію українського громадянського суспільства після повномасштабного вторгнення. Ключовими змінами стали домінування горизонтальних, мережевих та цифрових форм громадянської дії; безпрецедентний масштаб та децентралізований характер волонтерства; висока

адаптивність як формальних ОГС, так і неформальних ініціатив. Важливу роль відіграли попередні чинники, такі як досвід Євромайдану та реформа децентралізації. Водночас зберігаються виклики, пов'язані з фінансуванням, координацією, підзвітністю та цифровими загрозами. Сформувався надзвичайно мобілізований, стійкий, але все ще еволюціонуючий сектор громадянського суспільства.

Ці зміни мають глибокі наслідки для суспільної стійкості України, демонструючи здатність до самоорганізації перед обличчям екзистенційної загрози. Вони також впливають на демократичний розвиток, зміцнюючи громадянську ідентичність та участь, але й створюючи виклики для формальних демократичних процесів та контролю в умовах війни. Унікальне поєднання низової енергії та зростаючої організаційної спроможності створює передумови для локально керованого та прозорого повоєнного відновлення.

У розглянутому розділі показано, що повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року викликало безпрецедентну мобілізацію волонтерських і благодійних ініціатив в Україні. Майже три чверті населення включилися у волонтерство різними способами, а кількість офіційних благодійних організацій зросла на 74% до кінця 2023 року, досягнувши понад 20 000 установ.

Фінансові внески громадян також зросли — середня пожертва з 1 046 грн у 2021 році підвищилася до 9 730 грн у перші місяці війни, а великі фонди, такі як United24 і "Повернись живим", акумулювали мільярди гривень, що свідчить про широку довіру до волонтерського сектору.

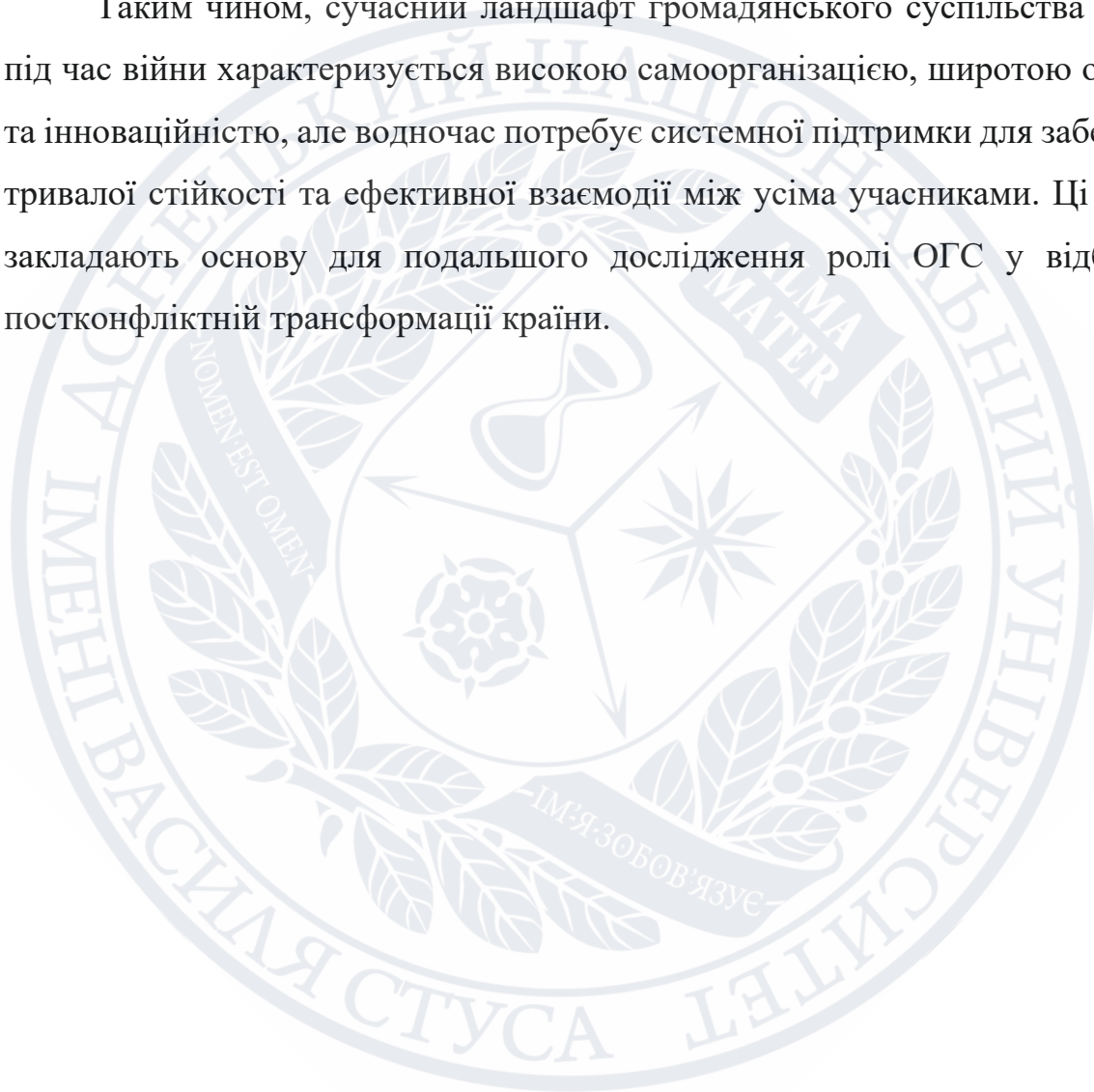
Горизонтальні, неформальні мережі виявилися гнучкими й оперативними, дозволяючи швидко реагувати на нагальні потреби — від плетіння маскувальних сіток до постачання медичного обладнання. При цьому адаптовані формальні ОГС поєднували стандарти підзвітності з інноваційними практиками воєнного часу.

Цифрові інструменти, зокрема Telegram-канали, соціальні мережі та державна платформа "Дія", стали ключовими механізмами координації,

мобілізації та доставки допомоги, хоча загрози кібератак і дезінформації висвітлюють необхідність посилювати кіберзахист та медіаграмотність.

Серед основних викликів залишаються вигорання волонтерів, нестабільність і залежність від пожертв, проблеми координації між різними акторами, а також ризики псевдоволонтерства, що посилюють потребу в прозорості й механізмах верифікації.

Таким чином, сучасний ландшафт громадянського суспільства в Україні під час війни характеризується високою самоорганізацією, широтою охоплення та інноваційністю, але водночас потребує системної підтримки для забезпечення тривалої стійкості та ефективної взаємодії між усіма учасниками. Ці висновки закладають основу для подальшого дослідження ролі ОГС у відбудові та постконфліктній трансформації країни.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

3.1 Нові механізми громадської участі та самоорганізації

У сучасному українському суспільстві під «новітніми механізмами» слід розуміти інструменти, що стали особливо актуальними та поширеними у період 2022-2025 років під впливом технологічного розвитку та нагальних потреб, спричинених війною. Одним із ключових аспектів є значне зростання ролі онлайн-платформ та соціальних мереж у швидкій мобілізації та координації громадян для різноманітних цілей. Війна зумовила необхідність оперативного реагування на гуманітарні кризи та потреби армії, що значною мірою було забезпечено завдяки можливостям миттєвого поширення інформації та координації дій через соціальні мережі. Ця тенденція, започаткована необхідністю воєнного часу, ймовірно, матиме довгостроковий вплив на способи громадянської взаємодії.

Паралельно спостерігалось активне виникнення низових ініціатив та волонтерських мереж, які часто діяли поза межами традиційних організаційних структур, реагуючи на конкретні потреби, що виникали внаслідок конфлікту. Діяльність місцевих волонтерів, які у 2022 році надали гуманітарну допомогу майже 6 мільйонам українських громадян, є яскравим прикладом здатності суспільства до самоорганізації у кризових ситуаціях [42]. Така спонтанна поява волонтерських мереж свідчить про високий рівень громадянської відповідальності та готовності до самоорганізації у складні часи. Масштаби наданої волонтерської допомоги підкреслюють силу цієї самоорганізації.

Пандемія COVID-19 та безпекова ситуація також сприяли адаптації існуючих механізмів громадської участі, таких як публічні слухання та консультації, до онлайн-форматів.

Важливу роль у формуванні громадської думки та потенційному впливі на самоорганізацію відіграють аналітичні центри. В Україні діє розгалужена мережа таких центрів, включаючи громадську мережу ОПОРА, Інститут

громадянського суспільства та інші [1]. Ці організації, часто недержавні та фінансовані за рахунок міжнародних донорів, займаються збором та аналізом інформації, надаючи експертні висновки з різних соціально-політичних питань. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва є прикладом аналітичної та адвокаційної організації, що проводить дослідження громадської думки та аналіз політики [36]. Надання аналітичними центрами обґрунтованих даних та експертних оцінок може допомогти громадянам та організаціям визначати нагальні проблеми та розробляти ефективні стратегії для їх вирішення, тим самим опосередковано впливаючи на процеси самоорганізації.

У період 2022-2025 років у розвитку громадянського суспільства в Україні спостерігалось кілька ключових тенденцій. Однією з найбільш помітних є посилення спеціалізації громадських організацій (ГО) у певних сферах діяльності, особливо пов'язаних з війною. У 2023 році значна частина зусиль ГО була спрямована на допомогу Збройним Силам України (46%), волонтерську допомогу жертвам російської агресії (26%) та гуманітарну допомогу населенню (20%) [42]. Водночас відбулося розширення залученості громадянського суспільства у таких сферах, як робота з підлітками та молоддю (зростання на 29%), допомога вразливим верствам населення (зростання на 14%) та надання послуг у системі охорони здоров'я (зростання на 7%) [42]. Аналітична доповідь НІСД також підтверджує, що значна частина населення вважає ГО ефективнішими за урядові та бізнесові структури у вирішенні соціальних проблем. Таким чином, поряд з фокусом на нагальних потребах, спричинених війною, громадянське суспільство демонструє зростаючу спеціалізацію в інших важливих соціальних сферах.

Відносини між ГО та державою також зазнали еволюції. З одного боку, спостерігається тісніша співпраця, особливо у контексті протидії агресору. Міністр соціальної політики України підкреслює, що громадський сектор є надійним партнером для держави. З іншого боку, зберігається потенціал для виникнення напруженості, що є природним для відносин між контролюючим

органом (державою) та незалежними спостерігачами (ГО). Проте, у воєнний час акцент змістився на взаєморозуміння та співпрацю.

Нарешті, однією з важливих тенденцій є зростання професіоналізму громадянського сектору. Епоха реактивного волонтерства поступово переходить в епоху потужних, сталих інституцій, здатних ефективно залучати кошти та використовувати сучасні технології для досягнення своїх цілей. Це свідчить про якісний розвиток громадянського суспільства в Україні.

Цифрові платформи відіграють все більш значущу роль у громадській участі в Україні. Соціальні мережі стали важливим інструментом для швидкого поширення інформації та координації дій у кризових ситуаціях, особливо під час війни. Хоча надані фрагменти не містять конкретних прикладів, загальновідомо, що соціальні мережі використовуються для організації збору гуманітарної допомоги та підтримки військових.

Урядові цифрові платформи, такі як «Дія», також суттєво впливають на взаємодію громадян з державою. Завдяки цифровізації мінімізується вплив бюрократичних перешкод, а взаємодія держави з громадянами стає більш ефективною [25]. Цифрові сервіси та інструменти трансформують уявлення про надання адміністративних послуг, підвищують їхню якість та доступність, сприяють інформаційній відкритості та зростанню довіри до влади [51]. Платформа «Дія.Цифрова громада» є національним веб-ресурсом, що об'єднує цифрових лідерів для створення зручної держави.

Онлайн-платформи для подання петицій та інші інструменти електронної демократії надають громадянам можливість брати участь у процесах прийняття рішень. Платформа «Громадський бюджет» дозволяє мешканцям територіальних громад ініціювати та голосувати за важливі проєкти, що фінансуються з місцевого бюджету [51]. Це сприяє залученню широкого кола громадян до управління місцевими справами.

Цифрові платформи також стали ключовим інструментом для краудфандингу та фінансової підтримки громадських ініціатив та військових. Значне зростання онлайн-донатів через такі сервіси, як Monobank, у 2023 році

свідчить про ефективність цих платформ у мобілізації фінансових ресурсів [42]. Високий рівень використання українцями криптовалютних платформ також вказує на їхню готовність використовувати різноманітні цифрові фінансові інструменти для підтримки важливих для них ініціатив.

Поряд з перевагами, використання цифрових платформ несе певні ризики, такі як поширення дезінформації та кіберзагрози [52]. Важливо також забезпечити рівний доступ до цифрових технологій для всіх громадян, щоб уникнути поглиблення цифрової нерівності [52].

Загалом, цифрові платформи значно покращують зручність та прозорість взаємодії громадян з владою та між собою. Вони сприяють ефективнішому обробленню запитів, забезпечують доступність даних та економлять час співробітників муніципалітетів. Програма EGAP, наприклад, працює над створенням та розвитком цифрових сервісів, таких як платформа електронної демократії EDEM, для покращення комунікації між громадами та місцевою владою [16]. Міжнародний досвід, зокрема Естонії, Латвії, Швеції та Данії, демонструє ефективність електронного врядування у зміцненні громадянського суспільства [53]. Розвиток цифрової грамотності серед населення є ключовим фактором для повноцінного використання потенціалу цифрових платформ у громадській участі.

В українському контексті «громадські ініціативи» охоплюють як формально зареєстровані громадські організації, так і неформальні низові рухи. Протягом 2022-2025 років найбільш помітними були ініціативи, спрямовані на допомогу у війні, включаючи забезпечення гуманітарної допомоги та підтримку військових [42]. Здатність громадянського суспільства до самоорганізації для вирішення соціальних проблем є ключовою характеристикою цього періоду. У 2023 році значна частина діяльності ГО була зосереджена на допомозі ЗСУ (46%) та підтримці постраждалих від російської агресії [42].

Успіх громадських ініціатив залежить від багатьох факторів, включаючи чіткість поставлених цілей, рівень підтримки з боку громади, ефективність лідерства, наявність необхідних ресурсів та реакцію з боку державних органів.

Громадські ініціативи відіграють важливу роль у забезпеченні підзвітності влади та адвокації політичних змін [17]. Децентралізація влади сприяла активізації місцевих громадських ініціатив, надаючи їм більше можливостей для впливу на вирішення питань місцевого значення. Передача повноважень та фінансів на місцевий рівень активізувала спроможність громад впливати на розв'язання локальних проблем.

Прикладом успішної громадської ініціативи у сфері децентралізації є впровадження громадських бюджетів у багатьох містах та селищах України. Цей механізм дозволяє мешканцям безпосередньо визначати, на які проєкти будуть спрямовані кошти з місцевого бюджету, що сприяє підвищенню прозорості та залученню громадян до управління. Іншим прикладом є численні волонтерські ініціативи, що виникли під час війни, які демонструють високий рівень самоорганізації та ефективності у наданні допомоги. Програма «Громадська участь у процесах відновлення громад» є ініціативою, спрямованою на надання практичних інструментів та знань для активної участі у відбудові територій, постраждалих від війни [12].

Держава в Україні здійснює підтримку громадських організацій та ініціатив через різноманітні програми та механізми. Існує Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, яка визначає основні напрями державної політики у цій сфері [42]. Одним із напрямів реалізації цієї стратегії є забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики.

У державному бюджеті передбачаються кошти на підтримку соціально-гуманітарної сфери, що включає підтримку діяльності громадських організацій. Наприклад, у Києві діє міська цільова програма сприяння розвитку громадянського суспільства на 2022-2024 роки, в рамках якої здійснюється фінансова підтримка громадських організацій на конкурсній основі [18]. Також існують державні програми підтримки молодіжних та дитячих громадських організацій.

Громадські організації також залучаються до розробки та реалізації державних політик та програм. У 2023 році понад 52% територіальних громад, що мали план відновлення, залучали до його розроблення ГО або активістів [42]. Це свідчить про зростаюче визнання ролі громадянського суспільства у процесах державного управління.

Важливу роль у підтримці українського громадянського суспільства відіграють міжнародні донори та партнерства. У 2024 році Україна отримала значну міжнародну фінансову допомогу, частина якої спрямовується на підтримку соціально-гуманітарних ініціатив [26]. Існують різноманітні грантові програми від міжнародних організацій, спрямовані на підтримку розвитку громадського сектору в Україні, включаючи інституційні гранти, підтримку проєктів з відновлення, розвитку освіти та інших сфер [40].

Незважаючи на наявні програми підтримки, фінансова спроможність громадських організацій залишається одним з найслабших показників їхньої сталості [17]. Це свідчить про необхідність подальшого розвитку та вдосконалення системи державної підтримки, а також пошуку ГО власних сталих джерел фінансування.

Реформа децентралізації в Україні спрямована на розширення повноважень та ресурсів місцевих громад, а також на підвищення якості публічних послуг та управлінської ефективності. Однією з ключових цілей реформи є сприяння демократії участі. Громадська участь та самоорганізація відіграють важливу роль у впровадженні та успіху децентралізації. Передача ресурсів місцевим громадам активізувала їхню спроможність впливати на розв'язання локальних проблем.

В контексті децентралізації розвиваються різні механізми громадської участі на місцевому рівні, такі як партисипативне бюджетування та громадські консультації з місцевих питань [51]. Децентралізація створює більше можливостей для громадян мати вплив на місцеві справи через різноманітні інструменти участі. Збільшення фінансової автономії на місцевому рівні може сприяти реалізації місцевих ініціатив та самоорганізації [15].

Проте, попри високий рівень підтримки децентралізації серед населення (77%), відсоток громадян, які вважають, що мають вплив на прийняття рішень, залишається відносно низьким [41]. Це свідчить про те, що, незважаючи на формальні можливості для участі, необхідно докладати зусиль для того, щоб громадяни відчували себе справді залученими до процесів прийняття рішень на місцевому рівні.

Протягом 2022-2025 років в Україні було реалізовано численні успішні проєкти та ініціативи громадської самоорганізації. Масштабна волонтерська діяльність, спрямована на підтримку армії та постраждалих від війни, є яскравим прикладом ефективної самоорганізації суспільства [42]. Тисячі громадян об'єдналися для збору коштів, надання гуманітарної допомоги та підтримки військових.

Впровадження громадських бюджетів у багатьох громадах стало успішним інструментом залучення мешканців до управління місцевими фінансами та реалізації важливих для них проєктів. Програма «Громадська участь у процесах відновлення громад» є прикладом ініціативи, спрямованої на посилення ролі громадськості у відбудові територій, постраждалих від війни [12].

Громадянський сектор в Україні стикається з низкою проблем та викликів. Однією з ключових проблем є фінансова нестабільність та залежність від міжнародного фінансування [17]. Необхідно шукати шляхи диверсифікації джерел фінансування та підвищення фінансової самостійності ГО.

Функціонування в умовах війни та воєнного стану створює додаткові складності для діяльності громадянського суспільства. Забезпечення безпеки активістів та волонтерів, протидія дезінформації та збереження єдності в секторі є важливими завданнями.

Потрібно також продовжувати роботу над підвищенням рівня координації та співпраці між різними громадськими організаціями та іншими зацікавленими сторонами. Важливо забезпечити інклюзивність громадської участі та представництво інтересів різних соціальних груп.

Майбутні напрямки розвитку громадянського сектору в Україні включають зміцнення інституційної спроможності та професіоналізацію ГО. Розвиток цифрової грамотності та використання технологій для громадської участі залишатиметься важливим трендом. Посилення співпраці з державою та місцевими органами влади, а також розширення міжнародних партнерств є ключовими для подальшого розвитку сектору. Особливу увагу необхідно приділити участі громадянського суспільства у процесах післявоєнного відновлення та реінтеграції.

3.2 Роль громадянського суспільства у відбудові та постконфліктній трансформації

Після повномасштабного вторгнення 2022 року в Україні громадянське суспільство активізувало зусилля в будівництві нових суспільних і економічних інституцій. Організації та волонтерські ініціативи залучають міжнародні гранти і разом із місцевою владою реалізують масштабні інфраструктурні проекти: зокрема, будують гуртожитки та інше житло для внутрішньо переміщених осіб [19]. Більшість цих проєктів раніше й уявити було важко, але вони демонструють спроможність окремих ГО повністю брати участь у відновленні держави [19]. Поряд із тим ГО відіграють ключову роль у підтриманні солідарності та згуртованості громади: вони організовують діалог між різними групами, допомагають пережити стрес війни і поранення, опікуються постраждалими сім'ями та вцілілими дітьми [19]. Завдяки цьому громадянське суспільство безпосередньо сприяє відновленню соціальної тканини країни і поширенню та практиці принципів прав людини. До того ж деякі організації, які й раніше працювали у сфері гуманітарної та правозахисної діяльності, отримують доступ до сталого фінансування донорів і вносять важливий внесок у моніторинг дотримання прав людини та верховенства права у кризових регіонах.

Громадянське суспільство активно залучене до фізичного відновлення та реабілітації пошкодженої інфраструктури [75]. Це включає безпосередню участь у ремонтних роботах та наданні тимчасового житла [81]. Наприклад, організація

«Repair Together» об'єднує волонтерів для відновлення пошкоджених будівель, а Європейський Союз підтримує відновлення Ірпеня через місцеві організації [81, 83]. Громадянське суспільство також здійснює моніторинг та адвокацію прозорих і підзвітних процесів реконструкції, а також розробляє цифрові інструменти та платформи для відстеження збитків та управління зусиллями з реконструкції, такі як DREAM [78]. Коаліція RISE Ukraine відіграла ключову роль у розробці платформи DREAM у співпраці з Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України [77]. Співпраця з місцевою владою та міжнародними організаціями у проектах реконструкції також є важливою складовою діяльності громадянського суспільства [75]. Наприклад, Фонд відновлення Ірпеня співпрацює з інвесторами та міжнародними партнерами для відновлення міста [75]. Громадянське суспільство є не лише отримувачем допомоги, а й активним учасником реконструкції, використовуючи свій досвід та знання місцевих особливостей для забезпечення ефективності, прозорості та відповідності зусиль з відбудови потребам постраждалих громад [78]. Розробка цифрових інструментів, таких як DREAM, ілюструє їхній інноваційний внесок у вирішення величезних логістичних проблем післявоєнного відновлення [78].

Українське громадянське суспільство приділяє особливу увагу реінтеграції ветеранів та підтримці ВПО. Із початку повномасштабної війни волонтери й місцеві спільноти організували численні ініціативи з психологічної, юридичної та побутової допомоги військовим і їхнім сім'ям. За підрахунками, Україна матиме понад 1,3 мільйона ветеранів, і більшість громад повинні бути готові надати їм підтримку [27]. Прикладом системної роботи є проекти з підготовки громад до повернення захисників: створюються локальні комітети з реінтеграції, проводяться навчання, громади розробляють власні програми допомоги ветеранам і переселенцям [27]. Ці зусилля не лише допомагають конкретним людям, а й зміцнюють загальну стійкість суспільства: вивільнений внаслідок війни людський капітал отримує можливість повноцінної участі у мирному житті, а спільна допомога ветеранам і ВПО сприяє підвищенню рівня соціальної згуртованості у громадах [19].

Громадянське суспільство надає допомогу та підтримку ветеранам та внутрішньо переміщеним особам (ВПО) [93]. Це включає надання психологічної підтримки, юридичної допомоги та послуг з реінтеграції для ветеранів. Благодійний фонд «Після Служби» пропонує різноманітні програми для підтримки ветеранів у їхньому переході до цивільного життя [93]. Для ВПО надається гуманітарна допомога, притулок та підтримка в інтеграції [81]. У багатьох містах створено центри підтримки ВПО. Громадянське суспільство сприяє доступу до основних послуг, таких як охорона здоров'я, освіта та працевлаштування, для вразливих груп населення [69]. Наприклад, існують ініціативи з перекваліфікації для ВПО та постраждалих від війни [69]. Також вирішуються специфічні потреби інших груп, які постраждали від війни, таких як люди похилого віку та люди з інвалідністю [87]. Громадянське суспільство було на передовій у наданні безпосередньої підтримки тим, хто найбільше постраждав від війни, часто заповнюючи прогалини в державних послугах та демонструючи глибоку відданість вирішенню нагальних і довгострокових потреб вразливих груп населення. Їхня гнучкість та зв'язки з місцевими громадами дозволяють їм охоплювати осіб та громади, які можуть бути поза увагою великих гуманітарних організацій [68].

Незважаючи на активність і бажання допомагати, громадський сектор стикається із суттєвими проблемами. Найгостріша з них – брак фінансування. У 2023 р. індекс фінансової стійкості ОГС залишався на високому рівні труднощів – 3,8 бала зі шкали 0–7 (чим вище, тим гірше) [30]. Особливо складно вберегти життєздатність організацій у регіонах: відсутність доступу до стабільних джерел коштів називають головною внутрішньою проблемою сектору [30]. Разом із фінансами ОГС потерпають від нестачі кадрів: мобілізація та перехід частини фахівців до міжнародних проєктів призвели до «кадрового голоду» і вигорання команд, що залишилися [30]. Іншою перешкодою є правове й політичне середовище: з'явилися нові законодавчі обмеження (наприклад, закон про лобіювання), що звужують можливості адвокації громадських організацій, а офіційні канали співпраці з владою працюють недостатньо (взаємодія з

регіональною владою визнана найменш ефективною) [30]. Також зберігаються окремі випадки тиску і переслідувань громадських активістів – хоча їхня кількість у 2023 р. зменшилася порівняно з роком попереднім, волонтерів і правозахисників іноді залякують судовими справами або атакують у формі погроз та фізичного насильства. Важливим викликом залишається питання легітимності: з одного боку, рівень суспільної довіри до волонтерів і НУО залишається доволі високим (близько 84 % населення довіряє волонтерам і 61 % – громадським організаціям) [30]; з іншого – існує потреба в прозорості діяльності. Низька якість звітності та недостатня публічність рішень ОГС можуть підірвати довіру суспільства до них і стати «червоними лініями» для взаємодії з державою.

Існують формальні та неформальні механізми співпраці між громадянським суспільством та органами державної влади на національному та місцевому рівнях. Громадянське суспільство відіграє важливу роль у консультуванні з питань розробки та впровадження політики. Однак у налагодженні ефективних партнерських відносин з державними акторами існують виклики та можливості, включаючи питання довіри та підзвітності. Відносини між громадянським суспільством та державою в Україні є складними та такими, що розвиваються, позначені як успішною співпрацею, так і постійними проблемами, пов'язаними з довірою, прозорістю та різними пріоритетами [67]. Хоча початковий етап війни відзначився сильною єдністю, підтримка ефективної співпраці вимагає постійних зусиль та взаєморозуміння.

Громадянське суспільство співпрацює з міжнародними неурядовими організаціями, агенціями ООН та іншими міжнародними органами у наданні гуманітарної допомоги та підтримці зусиль з відновлення [87]. Ця співпраця забезпечує доступ до міжнародного фінансування та технічної допомоги. Важливо забезпечити, щоб міжнародна взаємодія відповідала місцевим потребам та пріоритетам, а також сприяла місцевому лідерству у наданні Міжнародні організації відіграють вирішальну роль у наданні фінансової та технічної підтримки українському громадянському суспільству, але

забезпечення ефективного спрямування цієї допомоги та розширення прав і можливостей місцевих акторів є першочерговим завданням [68]. Сприяння локалізації та налагодження справжніх партнерських відносин є ключем до максимізації впливу міжнародної допомоги [94].

Найуспішніші приклади післявоєнної відбудови пов'язані з тісною кооперацією громадського сектору з різними гілками влади та міжнародною спільнотою. Зокрема, ухвалено постанову № 1159, яка передбачає обов'язкову участь ОГС у розробці програм відновлення регіонів – вже у 2023 р. завдяки цьому 126 громад розробили плани комплексного відновлення, часто залучаючи до цього процесу місцеві НУО [30]. Багато ініціатив реалізуються на основі формальних меморандумів та платформ діалогу. Так, наприклад, за підтримки міжнародних донорів МФ “Відродження” сприяв налагодженню регулярного діалогу між владою та громадськими організаціями: завдяки цьому налагоджено співпрацю і покращено прийняття рішень у сферах оборони, міжнародної підтримки та захисту прав людини [27]. На місцевому рівні подібні ініціативи дозволяють спільно реалізовувати проекти відбудови та соціальних послуг. Важливою перевагою ОГС є їх здатність залучати донорські ресурси, що робить їх цінними партнерами для органів влади: вони освоюють міжнародні гранти для ремонтів, відбудови споруд чи розвитку громад, доповнюючи можливості державного бюджету [19]. Крім того, через участь у двосторонніх та багатосторонніх форумах (зокрема в рамках переговорів «Нормандського формату», Львівського форуму або численних донорських конференцій) українські НУО обмінюються досвідом і координують зусилля з іноземними організаціями.

Активна участь громадськості у відбудові – це не лише економічна доцільність, але й ключова передумова демократичного зміцнення країни. Залучення громадянських організацій у процеси управління підвищує прозорість і підзвітність влади. Наприклад, ухвалений 2024 р. закон про публічні консультації закладає механізми відкритої участі суспільства у формуванні політик та рішеннях місцевого значення, що «суттєво посилює вплив громадян

на органи місцевої влади та можливості громадського контролю» [30]. Досвід України останніх років показує: успішна співпраця держави і громадського сектору дає трансформаційні результати, а масштабна мобілізація суспільства довкола спільних цінностей ідеалів зміцнює довіру – і між людьми, і до державних інститутів. Зокрема, аналізуючи досвід відбудови після воєн в інших країнах, експерти підкреслюють: міжнародна підтримка залежатиме від дотримання демократичних принципів, а Україна повинна утримувати «необхідний баланс між національними інтересами та правами людини» [23]. Таким чином, співпраця громадянського суспільства з владою не лише пришвидшує вирішення нагальних потреб постраждалих територій, а й забезпечує широке суспільне схвалення реформ. Це сприяє стійкості і легітимності демократичних змін, зокрема в контексті європейської інтеграції України.

Існує потенціал політичного втручання або тиску з боку державної влади. Громадянському суспільству необхідно налагоджувати складні відносини з політичними акторами та уникати політизації своєї роботи [88]. Також важливо вирішувати питання впливу окремих груп громадянського суспільства та зберігати незалежність [62]. Громадські організації діють у складному політичному середовищі, де їхня незалежність та легітимність можуть бути поставлені під сумнів [59]. Збереження нейтралітету та уникнення надмірного політичного впливу є вирішальним для їхньої довіри та ефективності.

Українське громадянське суспільство відіграє надзвичайно важливу роль у процесах післявоєнної відбудови та постконфліктної трансформації після повномасштабного вторгнення. Його внесок у зміцнення соціальної згуртованості, відновлення інфраструктури, забезпечення прав людини та підтримку вразливих груп населення є неоціненним. Однак громадянське суспільство стикається зі значними викликами, включаючи інституційну нестабільність, брак ресурсів, політичний тиск та питання легітимності. Подальший успіх відновлення України значною мірою залежатиме від ефективної співпраці та партнерства між громадянським суспільством,

державними структурами, міжнародними організаціями та місцевими громадами.

У цьому розділі було окреслено нові механізми громадської участі й самоорганізації, що сформувалися в Україні у 2022–2025 роках. Ключову роль відіграють онлайн-платформи та соціальні мережі, які роблять мобілізацію швидшою й гнучкішою, а також низові волонтерські мережі, що оперативно реагують на нагальні потреби

Перш за все, з'явилися нові механізми участі й самоорганізації: цифрові платформи та соціальні мережі стали ключовими інструментами для швидкої мобілізації, а низові волонтерські мережі показали високу гнучкість у реагуванні на нагальні потреби. Аналітичні центри, такі як ОПОРА та Фонд Демініціатив, відіграють важливу роль у формуванні обґрунтованих рішень, підвищуючи ефективність самоорганізації.

Громадські організації дедалі більше спеціалізуються: значна частина ресурсів спрямована на допомогу ЗСУ та гуманітарну підтримку, але помітний зріст активності у сферах роботи з молоддю, вразливими групами та охороною здоров'я свідчить про розширення сфери впливу сектору.

Взаємини з державою еволюціонували попри напруженість, співпраця під час війни загалом посилилася, а нові законодавчі рамки відкривають формати спільних програм відновлення національного та місцевого рівнів. Програма «Громадський бюджет» і «Дія.Цифрова громада» стали прикладами ефективного партнерства.

У післявоєнній відбудові ГО не лише забезпечують фізичний ремонт інфраструктури (проекти Repair Together, DREAM), а й підтримують соціальну згуртованість, опікуються ветеранами та ВПО, організовуючи навчання й надаючи психологічну та юридичну допомогу.

ВИСНОВКИ

Отже, можна зробити висновок, що громадянське суспільство в Україні відіграє надзвичайно важливу та багатовимірну роль у подоланні наслідків війни та побудові нового якісного суспільного порядку. З одного боку, завдяки величезній енергії волонтерів, благодійників та громадських ініціатив вдалося оперативно реагувати на найгостріші гуманітарні потреби, що дало змогу знизити соціальну напругу та підтримати вразливі категорії населення. З іншого боку, активне застосування цифрових інструментів і мережевих моделей взаємодії не лише підвищило швидкість мобілізації ресурсів, а й створило нові можливості для прозорої координації дій між різними акторами — від місцевих громад до міжнародних партнерів.

1. У першому аспекті дослідження було здійснено теоретичне осмислення поняття «громадянське суспільство», виявлено його багатозначність та багатовимірність. Це не лише сукупність неурядових організацій, а передусім простір, де реалізується активна громадянська позиція, відбувається вільна взаємодія між громадянами на основі солідарності, самостійності та відповідальності. Громадянське суспільство — це інституційно автономна сфера, здатна впливати на державну політику, захищати права людини та сприяти соціальній згуртованості. Його структура охоплює як формальні об'єднання, так і неформальні ініціативи, що особливо проявили себе у кризових умовах.

2. У процесі вивчення історичних передумов і чинників становлення українського громадянського сектору до 2022 року було з'ясовано, що основи його формування закладалися ще в період пострадянських трансформацій. Помаранчева революція та Революція Гідності стали водороздільними моментами в еволюції громадської активності, активізувавши потенціал самоорганізації, адвокації та участі у прийнятті рішень. На розвиток цього сектору впливали численні фактори: підвищення освітнього рівня, урбанізаційні процеси, правові реформи, а також вагома підтримка міжнародних донорів. Однак, варто зазначити, що до початку війни громадянське суспільство залишалося структурно нерівномірним — з

розривами у фінансовій спроможності, відмінностями між регіонами й обмеженим впливом частини організацій на політичний процес.

3. Окремий акцент дослідження був присвячений унікальній мобілізації волонтерських рухів та благодійних ініціатив з моменту повномасштабного вторгнення. Саме ці неурядові структури взяли на себе відповідальність за оперативну допомогу як військовим, так і цивільному населенню. Масштаб зусиль вражає: мільйони українців долучилися до волонтерства, обсяги пожертв зросли в рази, а нові та вже знані фонди акумулювали рекордні ресурси. Поєднання гнучкості неформальних груп із ефективністю формалізованих організацій (наприклад, «Повернись живим», Фонд Притули, United24) дозволило забезпечити потреби, які часто були недосяжними для державного апарату. Водночас ця діяльність сприяла формуванню нової моделі солідарності, де кожен громадянин відчув свою причетність до спільної справи.

4. Суттєвих трансформацій зазнали і самі громадські організації. Більшість із них змогли швидко адаптуватися до нових умов, впровадивши гнучкі моделі діяльності, поєднавши онлайн-платформи із традиційною роботою на місцях. Завдяки синергії з державними цифровими рішеннями (зокрема «Дія», єДопомога) та міжнародними інституціями, стало можливим ефективніше реагувати на потреби громад. Проте існують й об'єктивні труднощі: нестабільність фінансування, загроза емоційного вигорання волонтерів, нерівномірний розподіл навантаження та виклики прозорості в управлінні ресурсами.

5. Один із найпомітніших зрушень останніх років — стрімкий розвиток цифрової складової громадської участі. В умовах війни цифрові інструменти стали не лише засобом комунікації, а й критично важливим елементом самоорганізації, фандрейзингу, моніторингу та впливу на державну політику. Від онлайн-петицій до чат-ботів з координації волонтерської допомоги — спектр використання технологій значно розширився. Український досвід демонструє, як цифрові платформи підсилюють демократичну інклюзію, надаючи голос навіть тим, хто фізично не має доступу до центрів прийняття рішень. Утім, ці переваги супроводжуються й

ризиками: кіберзагрозами, дезінформацією та потребою у підвищенні цифрової грамотності.

6. Також нової актуальності набули форми локальної самоорганізації. Від ремонту укриттів до організації центрів допомоги ВПО — українці продемонстрували здатність ефективно об'єднуватися у відповідь на конкретні виклики. Спільноти виявили високий рівень автономії, взаємної підтримки та відповідальності. Такі практики стали не просто засобом виживання, а фундаментом для відновлення довіри до соціальної взаємодії. Разом із тим виникає потреба у формалізації окремих аспектів цієї діяльності, аби забезпечити її сталість та включення у системну роботу на рівні територіальних громад.

7. У контексті повоєнної відбудови громадянське суспільство в Україні переходить до нової фази — стратегічного партнерства з державою. Організації дедалі активніше беруть участь у формуванні політик, створенні прозорих механізмів розподілу допомоги, розробці регіональних програм відновлення та соціального захисту. Це не лише технічна участь, а й вияв глибшої демократизації, де громадськість виступає не спостерігачем, а співтворцем трансформаційного курсу держави.

Для подальшого посилення цих процесів необхідно: диверсифікувати фінансування через розбудову соціального підприємництва та ПГП-механізмів; створити єдину координаційну платформу, що об'єднає державні структури, ГО та донорів із чітким розподілом ролей; інвестувати в кібербезпеку цифрових сервісів і підвищувати медіаграмотність; а також формалізувати участь громадських експертів у робочих групах із відбудови. За умови реалізації цих кроків громадянське суспільство України не лише зможе успішно реагувати на виклики, але й виступатиме потужним каталізатором демократизації та довготривалого миру.

Виходячи з викладеного, можна зробити загальний висновок: громадянське суспільство в Україні перетворилося на один із головних стовпів опору, відновлення та розвитку. Його спроможність до мобілізації, адаптації, інновацій та участі у політичному процесі створює надійну основу для майбутньої стабільності. Саме в цьому секторі концентрується не лише соціальний капітал, а й потенціал

модернізації країни. Для його зміцнення необхідне подальше посилення міжсекторальної взаємодії, інституційна підтримка, впровадження сталої фінансової бази, а також розвиток цифрової безпеки й освіти.

Отже, громадянське суспільство вже не є периферійним явищем. Воно стало ядром демократичного оновлення, провідником змін та носієм суспільної надії в часи кризи — і, безсумнівно, залишиться таким і в мирному майбутньому України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Аналітичні центри України 2024 рік. SlideShare. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/2024-pdf-3571/268897564> (дата звернення: 19.03.2025).
2. Бабенко К. А. Становлення громадянського суспільства в Україні: конституційний вимір. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/109-stanovlennya-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrajini-konstitutsijnij-vimir.html> (дата звернення: 19.03.2025).
3. Бондар А. «Маленьких внесків не буває». Зібрали десять волонтерських організацій, яким можна довіряти. 20 хвилин Вінниця. URL: <https://vn.20minut.ua/lyudi/malenkih-vneskiv-ne-buvae-zibrali-desyat-volonterskih-organizatsiy-yak-11637063.html> (дата звернення: 03.05.2025).
4. Всеукраїнське опитування Міжнародного республіканського інституту (IRI): лютий 2024. Соціологічна група «Рейтинг». Лютий 2024. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/absolyutna-bilshist-ukrayinciv-virit-u-peremogu-nad-rosiyeyu-pidtrimuyut-chlenstvo-v-yes-ta-nato.html> (дата звернення: 19.03.2025).
5. В Україні запустили сайт «КоордиНація» для пошуку інформації в часи війни – ZMINA. URL: <https://zmina.info/news/v-ukrayini-zapustyly-sajt-koordinacziya-dlya-poshuku-informacziyi-v-chasy-vijny/> (дата звернення: 03.05.2025).
6. Вплив припинення фінансування USAID на громадський сектор України: результати дослідження. URL: <https://www.prostir.ua/?news=vplyv-prypynennya-finansuvannya-usaid-na-hromadskyj-sektor-ukrajiny-rezultaty-doslidzhennya> (дата звернення: 03.05.2025).
7. Глібко Н. Фактори формування і розвитку громадянського суспільств. Новітні кримінально-правові дослідження. 2017. С. 275-278.

8. Гревцова Л. Громадянське суспільство як фактор забезпечення національної безпеки держави. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2010. Вип. 47. С. 103-110.

9. Громадянське суспільство України в умовах війни 2022. Звіт за результатами дослідження. ICAP Єднання. 2023. URL: <https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12447-gromadyanske-suspilstvo-ukrajini-v-umovakh-vijni-2022-zvit-za-rezultatami-doslidzhennya> (дата звернення: 03.05.2025).

10. Громадянське суспільство задля розвитку демократії та прав людини в Україні. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/projects/hromadyanske-suspilstvo-zadlya-rozvytku-demokratiyi-ta-prav-lyudyny-v-ukrayini> (дата звернення: 03.05.2025).

11. Громадянське суспільство України в умовах війни: звіт з комплексного соціологічного дослідження. Київський міжнародний інститут соціології за підтримки ICAP Єднання. К., Лютий 2024. 168 с.

12. Громадська участь у процесах відновлення громад. Samoorg - Самоорганізація в громаді - Асоціація сприяння самоорганізації населення. URL: <https://samoorg.com.ua/blog/2024/10/28/gromadska-uchast-u-proczesah-vidnovlennya-gromad/> (дата звернення: 13.04.2025).

13. ДМ ЗМІ для змін. Україна покращила показник сталості організацій громадянського суспільства. URL: <https://cs.detector.media/law-and-money/texts/185703/2023-10-26-ukraina-pokrashchyla-pokaznyk-stalosti-organizatsiy-gromadyanskogo-suspilstva/> (дата звернення: 19.03.2025).

14. Дослідження самоорганізації та гуртування українського суспільства під час війни. URL: <https://surl.li/sbktfr> (дата звернення: 03.05.2025).

15. Де централізація? Тенденції взаємодії місцевого самоврядування та органів державної влади на місцях. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/05/Full-version.-Ukrainian.-KSE.pdf> (дата звернення: 03.05.2025).

16. Історії в громадах. Як цифровізація змінює життя українців – Hromadske. URL: <https://hromadske.ua/tsyfrovizatsiya> (дата звернення: 13.03.2025).

17. Індекс сталості розвитку ОГС в Україні. Український незалежний центр політичних досліджень. URL: http://www.ucipr.org.ua/images/files/1948/1948_file.pdf (дата звернення: 19.04.2025).

18. Інституційний аналіз впливу громадських організацій на просування гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у м. Києві, жовтень – грудень 2024 року. Департамент соціальної та ветеранської політики. URL: <https://dsp.kyivcity.gov.ua/henderna-polityka/doslidzhennia/institutsiinyi-analiz-vplyvu-hromadskykh-orhanizatsii-na-prosuvannia-hendernoi-rivnosti-ta-rozshyrennia-prav-i-mozhlyvostei-zhinok-u-m-kyievi-zhovten-hruden-2024-roku> (дата звернення: 19.04.2025).

19. ICAP «Єднання». Громадянське суспільство України в умовах війни: звіт з комплексного соціологічного дослідження (Київ, 2023). URL: <https://surli.cc/yedncp> (дата звернення: 01.05.2025).

20. Климчук В. Р. Волонтерська діяльність молоді в умовах повномасштабної війни в Україні. 2024. URL: <https://fspo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/10/Климчук-В.Р..pdf> (дата звернення: 03.05.2025).

21. Карманська Ю. За час повномасштабної війни суми пожертв українців зросли в дев'ять разів – дослідження. Forbes Україна. URL: <https://forbes.ua/news/za-chas-povnomasshtabnoi-viyni-sumi-pozhertv-ukraintsiv-zrosli-v-devyat-raziv-doslidzhennya-09082022-7571> (дата звернення: 19.04.2025).

22. Кохан А. О. Роль соціальних медіа у висвітленні подій російсько-української війни. *Політичні дослідження (Political Studies)*. 2022. № 2. С. 125–138.

23. Лютсевич О. «Участь громадянського суспільства у відновленні України», Chatham House. URL: <https://chathamhouse.org> (дата звернення: 18.04.2025).

24. Мобільний застосунок волонтер - Асоціація молодіжних центрів України. URL: <https://youthcenters.net.ua/mobilniy-zastosunok-volonter/> (дата звернення: 13.03.2025).

25. Міністерство цифрової трансформації України. Дія. Цифрова держава. URL: <https://diia.gov.ua> (дата звернення: 03.05.2025).

26. Мінфін: Партнери з розвитку, які надали бюджетну підтримку Україні у 2024 році загальним обсягом понад \$41 млрд, та напрям спрямування коштів – Міністерство Фінансів України. URL: https://www.mof.gov.ua/uk/news/development_partners_that_provided_ukraine_with_over_41_billion_in_budget_support_in_2024_and_the_allocation_of_these_funds-4974 (дата звернення: 19.04.2025).

27. Міжнародний фонд «Відродження». «24 проєкти 2024-го: як фонд допомагав громадянському суспільству у минулому році», новини. URL: <https://irf.ua/irf.ua> (дата звернення: 03.05.2025).

28. Національний інститут стратегічних досліджень. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні: шлях протягом 30-ти років та ключові аспекти 2021 року: аналітична доповідь. Київ, 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-12/block_grom_susp.pdf (дата звернення: 12.04.2025).

29. Національний інститут стратегічних досліджень. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні (2022–2023 рр.): аналітична доповідь. Київ, 2024. URL: https://www.researchgate.net/publication/380377137_Stan_rozvitku_u_gromadanskogo_suspilstva_v_Ukraini_2022-2023_rr (дата звернення: 13.03.2025).

30. Національний інститут стратегічних досліджень. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023–2024 рр. URL: <https://niss.gov.ua> (дата звернення: 03.05.2025).

31. Опендатабот. З початку повномасштабної війни кількість благодійних організацій зросла майже вдвічі. ZMINA. URL: <https://zmina.info/news/z-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijny-kilkist-blagodijnyh-organizaczij-zroslo-majzhe-vdvichi/> (дата звернення: 17.04.2025).

32. Опендатабот. На 28% більше донатів зібрали 3 найбільші фонди у 2024 році. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/donates-in-war-2024> (дата звернення: 19.03.2025).
33. Офіційна фандрейзингова платформа України - UNITED24. URL: <https://sites.te.ua/site/united24> (дата звернення: 24.03.2025).
34. Закон України «Про громадські об'єднання». URL: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua193uk.html> (дата звернення: 21.04.2025).
35. Революція гідності – день народження громадянського суспільства України. URL: <https://law.chnu.edu.ua/revoliutsiia-hidnosti-den-narodzhennia-hromadianskoho-suspilstva/> (дата звернення: 03.05.2025).
36. Річний звіт 2024 Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/storage/reports/pdf/56776410967f3b91981fa01.27479074.pdf> (дата звернення: 03.05.2025).
37. Правовий статус громадських організацій України: євроінтеграційний. Львівська політехніка. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/nov/19948/garasimiv.pdf> (дата звернення: 19.04.2025).
38. Підтримка громадянського суспільства та молоді. United Nations Development Programme. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/projects/pidtrymk-a-hromadyanskoho-suspilstva-ta-molodi> (дата звернення: 23.04.2025).
39. Програма «U-LEAD з Європою». Волонтерство в громадах: як налагодити ефективну співпрацю. 14 грудня 2023. URL: <https://www.u-lead.org.ua/news/328> (дата звернення: 03.05.2025).
40. Підбірка грантів: можливості для розвитку громадських організацій в Україні. URL: <https://fundraiser.games/news/pdbrka-grantv-mozhlivost-dlya-rozvitku-gromadskih-organizacy-v-ukran/> (дата звернення: 03.05.2025).
41. Підтримка населенням децентралізації залишається на рівні 77% – дані всеукраїнського соціологічного дослідження Офіс Ради Європи в Україні. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/public-support-to-decentralisation-reform-in-ukraine-reaches-77-> (дата звернення: 19.04.2025).

42. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023–2024 роках: Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2024.

43. Самоорганізація ефективніша за владу. Що виявило дослідження поведінки українців під час війни. URL: <https://texty.org.ua/articles/111979/samoorhanizaciya-efektyvnisha-za-vladu-sho-vyyavylo-doslidzhennya-povedinky-ukrayinciv-pid-chas-vijny/> (дата звернення: 03.05.2025).

44. Сергієць Я. С. Аналіз розвитку громадянського суспільства в Україні в умовах воєнного стану. II міжнар. наук.-практ. конф. *Публічна політика і державне управління в умовах війни*. С. 88-93.

45. ТОП-10 електронних сервісів для допомоги українцям під час війни. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/top-10-elektronnykh-servisiv-dlya-dopomohy-ukrayintsyam-pid-chas-viyny> (дата звернення: 03.05.2025).

46. УВКБ ООН. Гуманітарна ситуація в Україні: Оновлення оперативного реагування УВКБ ООН. URL: <https://data.unhcr.org/fr/documents/download/113379> (дата звернення: 03.05.2025).

47. Управління ООН з координації гуманітарних справ (ОСНА). Ukraine Humanitarian Fund. URL: <https://www.unocha.org/ukraine> (дата звернення: 02.05.2025).

48. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-tsinnist-derzhavizgurtovanist-ta-volonterstvo-pid-chas-viyni> (дата звернення: 21.04.2025).

49. ФК Динамо Київ. Волонтери та волонтерські фонди: як підтримати українську армію та українців, що постраждали від вторгнення росії. URL: <https://fcdynamo.com/news/volonter-ta-volonterski-fondi-yak-pidtrimati-ukrayinsku-armiyu-ta-ukrayinciv-sho-postrazhdali-vid-vtorgnennya-rosiyi> (дата звернення: 19.04.2025).

50. Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2009. Т. 3. С. 129–136.

51. Цифрова трансформація посилює демократію та стійкість України - Digital State UA. URL: <https://digitalstate.gov.ua/uk/news/govtech/in-ukraine-digital-transformation-fuels-democratic-engagement-and-state-resilience> (дата звернення: 18.03.2025).

52. Цифровізація політичної участі як показник стійкості та відтворюваності політичної системи України. URL: <https://peers.international/system/files/2024/09/18/4506/cifrovizaciya-politichnoi-uchasti-yak-pokaznik-stiykosti-ta-vidtvoryuvanosti-politichnoi-sistemi.docx> (дата звернення: 25.04.2025).

53. Цифровізація громадянського суспільства: перспективи та виклики. URL: : <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-2-45> (дата звернення: 03.05.2025).

54. Шайгородський Ю. Ж. Громадянське суспільство у пошуках нових смислів і практик. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології*. 2014. № 1111, вип. 26. С. 22-28.

55. Шелест М. Все для фронту. Благодійність та волонтерство українців з початку повномасштабної війни. VoxUkraine. 11 серпня 2022. URL: <https://voxukraine.org/vse-dlya-frontu-blagodijnist-ta-volonterstvo-ukrayintsiv-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijny> (дата звернення: 03.05.2025).

56. Як створити онлайн-майданчик для благодійних фондів та волонтерських організацій: кейс платформи “Підмога” - SPEKA.media. URL: <https://speka.media/yak-stvoriti-onlain-maidancik-dlya-blagodiinix-fondiv-ta-volonterskix-organizacii-dosvid-komandi-platformi-pidmoga-9d5n1v> (дата звернення: 03.05.2025).

57. Як Революція Гідності змінила Україну: 10 здобутків. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3354127-ak-revolucia-gidnosti-zminila-ukrainu-10-zdobutkiv.html> (дата звернення: 18.04.2025).

58. Alexander, J. C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from

Normative Discourses. URL: https://ccs.yale.edu/sites/default/files/files/Alexander%20Articles/1997_alexander_civil123.pdf (дата звернення: 13.03.2025).

59. Between Resistance and Restriction: Ukraine's Human Rights Landscape in the Shadow of War – Modern Diplomacy. URL: <https://moderndiplomacy.eu/2025/04/14/between-resistance-and-restriction-ukraines-human-rights-landscape-in-the-shadow-of-war/> (дата звернення: 19.04.2025).

60. Channell-Justice, E. Without the State: Self-Organization and Political Activism in Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 2022. vii, 275 pp.

61. Civil Society and Youth Support // UNDP Ukraine. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/projects/hromadyanske-suspilstvo-zadlya-rozvytku-demokratiyi-ta-prav-lyudyny-v-ukrayini> (дата звернення: 19.04.2025).

62. Civil Society in Ukraine's Restoration. A Guide to CSOs Mobilizing for a Marshall Plan. URL: https://www.gmfus.org/sites/default/files/2023-09/Ukraine-NGO%20mapping_digital_0.pdf (дата звернення: 19.04.2025).

63. Civil Society: Definitions, Causes, and Functions – Ole Miss. URL: <https://home.olemiss.edu/~gg/paperhtm/civlsoct.htm> (дата звернення: 13.03.2025).

64. Civil Society: Its Role in Shaping Citizenship – Sociology Institute. URL: <https://sociology.institute/sociological-theories-concepts/civil-society-role-shaping-citizenship/> (дата звернення: 19.04.2025).

65. Civil society - Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/civil-society> (дата звернення: 13.03.2025).

66. Defining Characteristics of Civil Society. URL: <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/defining-characteristics-of-civil-society> (дата звернення: 19.03.2025).

67. Dynamics of Cooperation between State and Civil Society. URL: https://www.researchgate.net/publication/387734658_Dynamics_of_Cooperation_between_State_and_Civil_Society_Actors_in_Ukraine_throughout_the_War_with_Russia (дата звернення: 19.03.2025).

68. Enabling the local response: Emerging humanitarian priorities in Ukraine March–

May 2022. URL: https://humanitarianoutcomes.org/sites/default/files/publications/ukraine_review_2022.pdf (дата звернення: 25.03.2025).

69. How economic initiatives are helping to build peace in Ukraine. URL: <https://www.peaceinsight.org/en/articles/how-economic-initiatives-are-helping-to-build-peace-in-ukraine/> (дата звернення: 03.05.2025).

70. Heerden, M. van. Separation between State, Market and Civil Society: The Myth of an Autonomous Sphere. URL: http://wp.lancs.ac.uk/cpe2017/files/2017/04/Paper-Separation-between-State-Market-and-Civil-Society_CPE_MHJ.pdf (дата звернення: 03.05.2025).

71. Keane, J. Civil Society: Old Images, New Visions. URL: https://www.johnkeane.net/wp-content/uploads/2009/01/jk_civil_society_definitions_encyclopedia.pdf (дата звернення: 03.05.2025).

72. Kulyk, V., & Zarembo, K. Civil society actors and defence in wartime Ukraine: innovations in shrinking and changing spaces // East European Politics. 2025. URL: <https://www.tandfonline.com> (дата звернення: 21.04.2025).

73. Looking Forward: The Alliance of Ukrainian CSOs Offers a Model for Localization/ Refugees International. 27.03.2025. URL: <https://refugeesinternational.org> (дата звернення: 12.04.2025).

74. Lost Generation and the Breakdown of Civil Society as We Know It – Northwestern Political Review. URL: <https://nupoliticalreview.org/2021/03/28/a-lost-generation-and-the-breakdown-of-civil-society-as-we-know-it/> (дата звернення: 09.04.2025).

75. NGO "Irpin Restoration Fund". URL: <https://onova.org.ua/en/participants/fond-vidnovlennia-irpenia>

76. Oleinik, O. Volunteers in Ukraine: From provision of services to state- and nation-building. Publication Date: September 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/327084861_Volunteers_in_Ukraine (дата звернення: 03.05.2025).

77. Onuch, O., Hale, H. E., & Sasse, G. Civil society and sense of community in Ukraine: Before and after the full-scale Russian invasion. *East European Politics and Societies*. 2024. Vol. 38(2). P. 511–538.

78. Resilience, Reconstruction, Recovery: The Path Ahead for Ukraine. URL: <https://cepa.org/comprehensive-reports/resilience-reconstruction-recovery-the-path-ahead-for-ukraine/> (дата звернення: 03.05.2025).

79. Somewhere in Between: Conceptualizing Civil Society. URL: <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/somewhere-in-between-conceptualizing-civil-society> (дата звернення: 03.05.2025).

80. State-Civil Society Relations in – Brill. URL: https://brill.com/view/journals/chil/32/1/article-p172_007.xml (дата звернення: 03.05.2025).

81. StandWithUkraine Stories – Eastern Partnership Civil Society Facility. URL: <https://eapcivilsociety.eu/support/standwithukraine-stories> (дата звернення: 03.05.2025).

82. Support for Civil Society in Ukraine. Robert Bosch Stiftung. 17.02.2025. URL: <https://www.bosch-stiftung.de> (дата звернення: 03.05.2025).

83. Support – Volunteering Ukraine. URL: <https://www.volunteeringukraine.com/en/support> (дата звернення: 19.04.2025).

84. The Idea of Civil Society – Skidmore College. URL: <https://www.skidmore.edu/campuslife/karp/technical-reports/The-Idea-of-Civil-Society.pdf> (дата звернення: 19.03.2025).

85. The Role of Civil Society Organisations in Defending Democratic Values. URL: <http://www.centaronline.org/en/news/13205/the-role-of-civil-society-organisations-in-defending-democratic-values> (дата звернення: 24.03.2025).

86. The transformation and functions of Ukrainian civil society. Work in Progress: Ukraine's State-Civil Partnership to Reform the Security Sector – Clingendael Institute. URL: <https://www.clingendael.org/pub/2023/work-in-progress/1-the-transformation-and-functions-of-ukrainian-civil-society/> (дата звернення: 03.05.2025).

87. UN in Ukraine | Annual Results Report 2022. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-05/UN_report_2023%28English%29.pdf (дата звернення: 03.05.2025).

88. Ukraine during the Russian War of Aggression – Stiftung. URL: <https://www.swp-berlin.org/publikation/ukraine-during-the-russian-war-of-aggression> (дата звернення: 19.04.2025).

89. What Civil Society Can Do to Develop Democracy. URL: <https://diamond-democracy.stanford.edu/speaking/speeches/what-civil-society-can-do-develop-democracy> (дата звернення: 13.03.2025).

90. What is civil society? – Peacebuilding Initiative. URL: <http://www.peacebuildinginitiative.org/indexf00a.html?pageId=1753> (дата звернення: 19.03.2025).

91. What is Civil Society? – GOV.UK. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5c6c2e74e5274a72bc45240e/488_What_is_Civil_Society.pdf (дата звернення: 13.03.2025).

92. Enabling the local response: Emerging humanitarian priorities in Ukraine March–May 2022. URL: https://humanitarianoutcomes.org/sites/default/files/publications/ukraine_review_2022.pdf (дата звернення: 24.05.2025).

93. Charity Fund "Pislya Sluzhby." URL: <https://pislyasluzhby.org.ua/en> — 96 (дата звернення: 03.05.2025).

94. Looking Forward: The Alliance of Ukrainian CSOs – Refugees International. URL: <https://www.refugeesinternational.org/reports-briefs/looking-forward-the-alliance-of-ukrainian-csos/> (дата звернення: 03.05.2025).